

પ્રકરણ: ૧

પ્રાદેશિકતા : સંજ્ઞા અને સ્વરૂપ

૧.૧ ભૂમિકા:

સાહિત્ય સમાજનો અરીસો છે. માનવજીવન એ સમાજનો એક ભાગ છે. આદિકાળ અને ઉપનિષદના વૈદિકગ્રંથોથી લઈ સાંપ્રતનું સાહિત્ય માનવજીવનથી પ્રભાવિત છે. જીવન અને સાહિત્યનો એક અટૂટ સંબંધ છે. તો સમાજ જીવન સાથે જોડાયેલ છે. સર્જક સમાજ અને સાહિત્યને જોડતી કડી છે. કોઈપણ સાહિત્યકાર સમાજમાં રહે છે. એનો શબ્દ સમાજની ચેતનાથી પર નથી હોતો. સર્જક પોતાની કૃતિમાં માનવીની વાત કરે છે. કોઈપણ સાહિત્ય કૃતિમાં આખરે તો જીવનની જ વાત હોય છે. માનવીની જ વેદના સંવેદનાઓ હોય છે ને માનવી સમાજનો રહેવાસી છે. એમાંય સાહિત્ય સમાજનું દર્પણ છે. આના સંદર્ભમાં જોઈએ તો સાહિત્ય અને સમાજ બંને પરસ્પરના પૂરક હોવાનું પ્રતિત થાય છે. સર્જક સાહિત્ય રચના સમાજ સાથે સંકળાયેલી એવી વ્યક્તિ છે જેનું સામાજિકરણ સમાજમાં થયું છે. એનો ઉછેર, કુટુંબ, શિક્ષણ, જ્ઞાતિ આસપાસનું વાતાવરણ, સ્થળ, કાળ, સંદર્ભ વગેરે સર્જનમાં મહત્ત્વના છે.

સાહિત્ય શબ્દમાં લખાય છે એ શબ્દો જે ભાષામાંથી આવે છે એ ભાષા જે-તે સમાજની નીપજ છે. એટલે આમ પ્રારંભથી જ સાહિત્યકારના માધ્યમ સાથે સમાજ સંકળાયેલો રહે છે. બીજો એનો વિષય જ સમાજ કે તેમાં રહેલો માનવી છે. સમાજમાં ચાલતી રોજબરોજની ઘટનાઓ સર્જકના સંવેદનશીલ ચિત્તને અસર કરે છે. આવા અનુભવો ધીમેધીમે મૂળ નાખીને અનુભૂતિ રૂપ પામે છે ને છેવટે સાહિત્યકૃતિ રૂપે જન્મે છે. સર્જક પણ છેવટે તો સામાજિક પ્રાણી છે. એને સમાજ નિરપેક્ષ કહી જોઈ જ ન શકાય. એક સાહિત્યકારે કહ્યું છે કે ઇંગ્લેન્ડના માનવજીવનને, સમાજ જીવનને ઓળખવા તમારે ઇંગ્લેન્ડમાં ફરવાની જરૂર નથી. ઇંગ્લેન્ડનું સાહિત્ય

તપાસી જશો તો ઇંગલેન્ડ ઓળખાઈ જશે. રા.વિ પાઠકે પ્રેમાનંદના આખ્યાનોમાંથી તત્કાલીનતાને ચિંધતા ઉચિત રીતે જ એમાં પ્રતિબિંબાતું ગુજરાતી જીવન, ગુજરાતી લોકો, ગુજરાતી સમાજનું માનસ એના રીતરિવાજો, રસમોની વાત તારવી હતી. ‘માનવીની ભવાઈ’ છપ્પનિયા દુકાળની સાથે પ્રજાજીવનના સુખ-દુઃખને, પ્રેમ અને વિરહને, વેરઝેરને, ભૂખ અને ભીખની દારૂણતા, ઉત્તર ગુજરાતના સાબરકાંઠા વિસ્તારના ભૂગોળને એની તળબોલીની સર્જનાત્મકતા સાથે પ્રસ્તુત કરી આપે છે. આવું મેઘાણીની ‘સોરઠ તારા વહેતા પાણી’ ઈશ્વર પેટલીકરની ‘જનમટીપ’ વિશે ચોક્કસ કહી શકાય.

આમ તો દરેક સર્જક એના જમાનાનું સંતાન છે. એ જે ધરતી પર જન્મ્યો છે એ ધરતીની માટીની મીઠી સોડમ એના લોહીના ધબકારમાં ધબકતી હોય છે. એટલે પોતે જે સમાજમાં એ જીવે છે એ સમાજના પડઘા પડછાયા ગંધ-સુગંધ નીતિ-અનીતિ આનંદ, ઉત્સવો, રાગદ્વેષો, ગમા-અણગમા, હર્ષ, શોક, વેરઝેર, માન્યતાઓ રીતરિવાજો, પરંપરાઓ, શ્રદ્ધા, વહેમો, અંધશ્રદ્ધાઓ આ સઘળું એના સર્જનમાં ચોક્કસપણે આવવાનું જ એટલે કે આ બધા ઘટકો સાથે સર્જક જે સર્જન કરે છે એ સર્જનમાં જે-તે પ્રદેશની નિજ સુગંધ એના સામાજિક, સાંસ્કૃતિક સંદર્ભો સાથે ભળે છે. જ્યાં સર્જક જે-તે પ્રદેશ એના અમુક ચોક્કસ વિસ્તારને સર્જનની સીમા બનાવી એમાં વસતા લોકજનોને એમના અસલ જીવન સાથે આલેખે છે. અને સાહિત્યમાં જ્યારે આવો કોઈ એક ચોક્કસ ભૂભાગ એનાં સઘળા પરિમાણો સાથે એના વાસ્તવિક જીવનને આલેખે ત્યારે એ સાહિત્ય પ્રાદેશિક બને છે. જ્યાં પોતાની સંસ્કૃતિ, પ્રકૃતિ, ઇતિહાસ, ભૂગોળને આલેખે છે. અહીં જ્યારે જે-તે પ્રદેશ સ્થળના જીવનવિશેષને એના સઘળા પરિમાણો સાથે સર્જક ખપમાં લે છે તેને જુદો જ ભાવ આવા સાહિત્યમાં પ્રગટે છે. જેમાં જે-તે પ્રદેશની સાચી ઓળખને પ્રગટ થતી જોઈ શકાય છે. એટલે કે કચ્છમાં સર્જાતું સાહિત્ય એનો પરિવેશ, સંદર્ભ અને મધ્ય ગુજરાતમાં સર્જાતું સાહિત્ય અને પરિવેશ સંદર્ભ આ બંનેમાં તફાવત રહેવાનો જ. એકમાં જોવા મળતો દરિયાઈ અને રણ પરિવેશ બીજામાં જોવા મળશે નહીં. આ રીતે જે સ્થળવાચક સંજ્ઞા જન્મે છે એ છે પ્રાદેશિકતા.

પ્રાદેશિકતા સંજ્ઞાને સમજવા આપણે સૌ પ્રથમ સંજ્ઞાને શબ્દ બંધારણની દૃષ્ટિએ તપાસવી પડે. 'પ્રાદેશિકતા' શબ્દ સાંભળતા જ આપણે સીધો જ અર્થ કરીએ તો જે-તે પ્રદેશનું એટલે પ્રાદેશિક. તે પ્રદેશનું વર્ણન કે આલેખન તે પ્રાદેશિકતા. આ જે-તે પ્રદેશ એટલે સમગ્ર નહીં પણ ચોક્કસ ભૂ-ભાગ. અને આ ચોક્કસ ભૂભાગ એટલે જે-તે પ્રદેશની પ્રકૃતિ, ભૂગોળ અને સંસ્કૃતિ. પ્રાદેશિકતા સ્થળવાચક, સ્થિતિવાચક સંજ્ઞા છે. આ એવી સંજ્ઞા છે જેને કુદરતી વાતાવરણ, પ્રકૃતિ સાથે ગાઢ સંબંધ છે. પ્રાદેશિકતા સંજ્ઞા માટે અંગ્રેજીમાં 'regional' અને 'territorial' એવી બે સંજ્ઞાઓનો ઉપયોગ થાય છે. આ 'રિજન' એટલે પ્રદેશ. અને પ્રદેશ પરથી બનેલું વિશેષણ એટલે પ્રાદેશિક. પ્રાદેશિકતા ભાવવાચક સંજ્ઞા બની રહે છે. પ્રદેશ અર્થાત રાજ્યનો અમુક વિસ્તાર જેની ભૌગોલિક સીમા અમુક હદમાં જોવા મળે છે. આવા પ્રદેશો એક જ રાજ્યમાંથી અનેક મળી આવે. જેમ કે સોરઠ પ્રદેશ ગુજરાત રાજ્યના એક પ્રદેશમાનો એક પ્રદેશ છે. તેની ભૌગોલિક સીમા જુનાગઢ જિલ્લાના ગીર જંગલની આસપાસનો ભૂ-ભાગ સૂચવે છે. એવી જ રીતે ચરોતર પ્રદેશ ખેડા જિલ્લામાં વાત્રક અને મહીનદી વચ્ચેનો પ્રદેશ. ગુજરાતની વાત કરીએ તો આવા અનેક પ્રદેશો ગુજરાતમાં જોવા મળે છે. જેમ કે, ગીર- જુનાગઢ જિલ્લામાં ગીર જંગલનો પ્રદેશ, કાનમ- ભરૂચ જિલ્લામાં ઢાઢર અને કીમ નદી વચ્ચેનો પ્રદેશ, કાંકરેજ- બનાસકાંઠા જિલ્લામાં આવેલો રેતાળ પ્રદેશ, બન્ની- કચ્છ જિલ્લામાં આવેલો એક વિશિષ્ટ બની પ્રકારનું ઘાસ ધરાવતો રણપ્રદેશ, ભાલકાંઠે- અમદાવાદ ખેડા ભાવનગર અને સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાઓ વચ્ચે આવેલો સપાટ પ્રદેશ, સાગરકાંઠે- પશ્ચિમે અરબ સાગર કિનારે માંડવીથી ઉમરગામ સુધીનો પ્રદેશ, નળકાંઠે- અમદાવાદ શહેરની પશ્ચિમે ધંધુકા સુધીનો પ્રદેશ, ભાલબારા- આણંદ જિલ્લામાં ખંભાતની આસપાસનો પ્રદેશ, વઢીયાર- મહેસાણા અને બનાસકાંઠાની વચ્ચે આવેલો પ્રદેશ, વાડી- પ્રદેશ દક્ષિણ ગુજરાતનો સુરત નવસારી અને વલસાડનું સપાટ પ્રદેશ, વાંકળ- વિશ્વામિત્રી અને ઢાઢર નદી વચ્ચેનો પ્રદેશ, મેવાસ- ઇડર અને ખેડબ્રહ્માની પૂર્વનો ડુંગર પ્રદેશ, ખારોપાટ- કચ્છ અને સુરેન્દ્રનગરની ઉત્તર ભાગનું ભૂમિ પ્રદેશ. ગુજરાતના આ બધા જ પ્રદેશો એનું લોકજીવન, સંસ્કૃતિ, પ્રકૃતિ, ભાષા, રહેણીકરણી, આબોહવા, વાતાવરણ, ભિન્નભિન્ન છે. ભાષા એક છે પરંતુ

બોલીઓ નોખીનોખી છે. અને જ્યારે આ તિન્નતિન્ન પ્રદેશોમાં રચાતું સાહિત્ય આપણી સમક્ષ જે-તે પ્રદેશની વિશેષતાઓ, લાક્ષણિકતાઓ લઈને આવે છે ત્યારે તે પ્રાદેશિક બને છે. એટલે કે આ સાહિત્યમાં જે-તે પ્રદેશ એની લાક્ષણિકતાઓ જેમાં પ્રાકૃતિક પરિવેશ, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, ધાર્મિક, આર્થિક આ બધાં જ પાંસાઓનું સાહિત્યમાં આલેખન થાય છે. અને એનાથી જે કૃતિ આકાર પામે છે એ પ્રાદેશિક સાહિત્ય બને છે. એટલે કે પ્રાદેશિકતા એ જે-તે પ્રદેશમાં જીવાતા જતા જીવનને એના સઘળા તત્ત્વો સાથે સાહિત્યમાં પ્રસ્તુત કરી આપે છે. સ્થાનિક અસ્મિતા એ આ સંજ્ઞાનું મહત્ત્વનું પાસું છે. આ માટે આપણે રેણુની ‘મૈલા આંચલ’ પન્નાલાલ પટેલની ‘માનવીની ભવાઈ’ મેઘાણીની ‘સોરઠ તારા વહેતા પાણી’ પેટલીકરની ‘જનમટીપ’ જેવી નવલકથાઓમાં આવા પ્રાદેશિક તત્ત્વો અને તેની ઉપકારકતાને તાગી શકીએ. આ નવલકથાઓમાં જે તે પ્રદેશ એ પ્રદેશના સઘળા પાંસાઓ પ્રદેશવિશેષની ખાસિયતોને કેવી રીતે પ્રગટ કરી આપે છે એ આ નવલકથાઓને આપણે પ્રાદેશિકતા સંદર્ભે તપાસીએ ત્યારે એ તથ્યમૂલક માહિતી આપણને ચોક્કસ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાદેશિકતા માટે વર્લ્ડ નેટ ડીક્ષનરીમાં ‘regional’ શબ્દના પર્યાય શબ્દ તરીકે areal, dialect, dialectal, cartographic, locally, positional, zonal વગેરે આપ્યાં છે. આ બધા જ શબ્દોના અર્થ આપણે તપાસીએ તો,

- **Areal**- relating to, or involving an area.
- **Dialect** - a particular form of a language which is peculiar to a specific region or social group.
- **Dialectal** - belonging or relating to a dialect.
- **Cartographic** - related to making or drawing to earth maps.
- **Locally** - connected to with particular area.
- **Zonal** - having the form of a zone.
- **Positional** - related to position.

બૃહદ ગુજરાતી કોશમાં પ્રાદેશિકતાનો અર્થ આ મુજબ આપવામાં આવ્યો છે: “પ્રાદેશિકતા એટલે પ્રદેશનું, પ્રદેશ સંબંધી. જ્યારે ગુજરાતી સાર્થ જોડણી કોશમાં ‘પ્રદેશને લગતું’ તો વિનિત જોડણી કોશમાં પ્રદેશ સંબંધી, પ્રદેશનું, પ્રદેશને લગતું, પ્રદેશમાં હોનાર કે થનાર એવા અર્થો કરવામાં આવ્યાં છે. ભગવદ્ગોમંડળમાં પ્રાદેશિકતા એટલે પ્રદેશમાં હોનાર થનાર કે પ્રદેશ સંબંધી એવો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. કેમ્બ્રિજ ડીક્ષનરીમાં ‘Regional’ નો અર્થ આ મુજબ આપવામાં આવ્યો છે: “Related to or coming from a particular part of a country.” એટલે કે પ્રાદેશિકતાએ જે-તે પ્રદેશ એના ચોક્કસ વિભાગના વિશિષ્ટ પરિમાણોને ઉજાગર કરતી સંજ્ઞા બની રહે છે. પરંતુ જ્યારે આપણે પ્રાદેશિક સાહિત્ય એમ કહીએ ત્યારે સિમિત પ્રદેશનો કે પ્રદેશ વિશેષનું સાહિત્ય એવો અર્થ સૂચિત થાય છે. ત્યારે આ પ્રદેશ કેવો, કેવડો અને કયો? એ બધા પ્રશ્નો સંદિગ્ધ રહે છે. સ્વરૂપગત કે વિભાવના કશી સ્પષ્ટતાઓ એમાં થતી નથી. એટલે પ્રાદેશિક સાહિત્યનો મુદ્દો પહેલી નજરે જેટલો સરળ લાગે છે એટલો જ જટિલ અને સંકુલ છે. હકીકતમાં સાહિત્ય વિવેચન ક્ષેત્રે પ્રયોજાતી આવી સંજ્ઞાઓ માત્ર અભિધાસ્તરે કે સ્થૂળ વર્ણનાત્મક નહીં પણ મૂલ્યપરક હોય છે. જોકે સાહિત્યમાં પ્રાદેશિકતાનો બોધ સૃષ્ટિ પરના સ્થળકાળના પરિમાણમાંથી જ જન્મ્યો છે એટલે એનો પ્રાદુર્ભાવ કે સાહિત્યમાં પ્રવેશ, ખ્યાલ તો સ્થૂળ અર્થમાં જ થવા પામ્યો હશે.

દરેક દેશનો અને એમાંય ભારત જેવા બહુભાષી રાષ્ટ્રમાં દરેક રાજ્ય, પ્રાંત અને એની પ્રાંતીય ભાષાનું સાહિત્ય પણ એક અર્થમાં તો પ્રાદેશિક જ કહેવાય. જ્યારે આપણે સાહિત્યક અર્થમાં કે મૂલ્યવાચક બોધમાં પ્રાદેશિકતા વિશે વિચારીએ તો પ્રાદેશિક સાહિત્ય એટલે કોઈ પણ પ્રદેશ વિશેષની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિમાં સાથે ત્યાંના જીવનનો સાંસ્કૃતિક આબોહવા સમેતનો વિશેષ કૃતિનો લાક્ષણિક વિશેષ બનતો હોય ત્યારે જ આપણે એવી કૃતિને પ્રાદેશિક સાહિત્ય કહી શકીએ છીએ. જે-તે પ્રદેશ પ્રાંતના તેના પોતીકા લોકસાહિત્યમાં પણ આપણે પ્રાદેશિકતાને ઉપસતી જોઈ શકીએ છીએ.

પ્રાદેશિકતા સંજ્ઞા સાથે જ સાહિત્યમાં તેની નિકટવર્તી સંજ્ઞાઓ ‘જનપદ’ આંચલિક’ ‘દેશીવાદ’ની ચર્ચા પણ કરવી જ રહી. કારણ કે આ સંજ્ઞાઓના પ્રયોજન સાથે પ્રાદેશિકતા સંજ્ઞાના અર્થને સમજવામાં ઘણીવાર સમજ ફેર થઈ શકે. એમાં ‘જનપદ’ એ પ્રાદેશિકતાની ખૂબ નિકટવર્તી સંજ્ઞા છે. જનપદ સંસ્કૃત સંજ્ઞા છે. જેનો અર્થ ગામડિયો, દેશનો ગામડાવાળો ભાગ, પ્રજાજન, જાતિ, પ્રજા, દેશ, પ્રદેશ, રાજ્ય એવો થાય છે. આચાર્ય કૌટિલ્યે આ સંજ્ઞા ‘જનપદ’નો અર્થ ગામડું કરી તેને સ્પષ્ટ એકમ તરીકે સ્વીકાર્યું છે. ભગવદ્ગોમંડલ મુજબ જનપદ: a community, nation, people (જાતિ, દેશ, જનગણ) એવો આપવામાં આવ્યો છે. એટલે કે જનપદ એટલે ગ્રામીણ પ્રદેશ- ગામડું- મલક શહેરી સભ્યતાથી દૂર એવો ભૂ-ભાગ જ્યાં સુલભતાનો અભાવ છે તેવો દૂર-સૂરનો ભૂ-ભાગ. જ્યાં કાચી માટીની કેડીઓ હોય, બીજો એક સંદર્ભ આવો પણ મળે છે જનગણ જ્યાં પગપાળા જાય છે તે. જનપદ એ એવો પ્રદેશ છે જે મોટેભાગે આધુનિક સગવડોથી વંચિત રહ્યો હોય છે. એની સંસ્કૃતિ અને સંસ્કાર આગવા હોય છે. નિરાલા હોય છે. જનપદી સાહિત્યમાં એ પ્રદેશ એના વિશિષ્ટ લોકો, રીતરિવાજો, વેશભૂષા, વિધિનિષેધો, ઉત્સવો, માન્યતાઓ, મર્યાદાઓ અને મહાનતાઓ રહેણીકરણી, ખાનપાન આ બધી જ લાક્ષણિકતાઓ એમાં ઉપસી આવે છે. જ્યારે ‘જનપદ’ સંજ્ઞાને આપણે પ્રાદેશિકતાની નિકટવર્તી સંજ્ઞા તરીકે જોઈએ તો આ બંને વચ્ચે રહેલો ભેદ જાણવો પણ એટલો જ જરૂરી બની રહે છે.

‘જનપદ’ પ્રાદેશિકતામાં સમાઈ જતી સંજ્ઞા છે એટલે કે જ્યારે પ્રદેશની વાત આવે ત્યારે તેના વિવિધ જનપદોને ઓળખવાની જરૂર રહેતી નથી. જ્યારે જનપદની ઓળખ પહેલા પ્રદેશને ઓળખવો જાણવો અનિવાર્ય બની રહે છે. એટલે કે જનપદી સાહિત્ય પ્રાદેશિક હોઈ શકે પણ પ્રાદેશિકને જનપદી સાહિત્ય કહેવું મુશ્કેલ છે. આ બંને સંજ્ઞાઓનો હેતુ સમાન છે. છતાં તેમાં તાર્કિક ભેદ રહેલો છે. પ્રાદેશિક સાહિત્યમાં જુદી-જુદી જાતિઓ જુદા-જુદા પાત્રોની બોલી સર્જનાત્મક રીતે પ્રયોજાય છે. જ્યારે જનપદી સાહિત્યમાં એ શક્ય નથી. આ બંને પ્રાદેશિક અને જનપદી સાહિત્યમાં સર્જક પોતાના સ્થાન અને ભૂમિનો ઋણી હોય છે. અને જે-તે પ્રદેશનો તે રહેવાસી હોય તો સાચી કળાકૃતિ આપી શકે, જનપદી સાહિત્ય ગ્રામીણ સામાજિક પરિવેશને તાદ્દશ કરી આપે

છે. કોઈ એક પ્રદેશની ઓળખ ઊભી કરી આપે છે. આથી તેમાં આપણે સામાજિક અને પ્રાદેશિક આ બંને પાંસાઓનાં મિશ્રણને પામી શકીએ છીએ. આ બંને સંજ્ઞાઓના કેન્દ્રમાં ભૂ-ભાગ છે. પરંતુ બંને સંજ્ઞાઓ એક સરખી લાક્ષણિકતાઓ ધરાવતી હોવા છતાં સીમા વિસ્તારની હદને કારણે એમાં મર્યાદાઓ જોવા મળે છે. પ્રાદેશિક અને જાનપદી સાહિત્ય પ્રદેશ કે જનપદને વફાદાર રહી તેને સંપૂર્ણ આકાર આપે છે. જેનામાં ઝીણી વિગતો સુક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ ચિત્રણ એ એમની આગવી લાક્ષણિકતા બની રહે છે. ‘જાનપદી નવલકથા; પન્નાલાલ પટેલ’ પુસ્તકમાં લલ્લુભાઈ પટેલ જણાવે છે એ મુજબ: “ જે સાહિત્યમાં જ્યાં પગપાળા આવજા કરી શકાય, જ્યાં અમુક ગણતરીનાં ખોરડામાં વસેલા લોક હોય તેને અનુલક્ષીને જે સાહિત્ય રચાય છે તે જાનપદી સાહિત્ય બને છે. આ જાનપદી સંજ્ઞાને ‘લોકલ કલર’ સંજ્ઞા સાથે ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે. આમ પ્રાદેશિકતા અને જનપદ આ બંને સંજ્ઞાઓને સાથે રાખીને ચર્ચા કરવામાં આવે તો આ બંને સંજ્ઞાઓ વચ્ચે સામ્યતા પણ જોવા મળશે અને બીજા પક્ષે ભેદ પણ જોવા મળશે. જનપદ સંજ્ઞામાં એક નાનો ભૂ-ભાગ છે. જ્યારે પ્રાદેશિકતામાં વ્યાપકતા છે. જેમાં આવા ઘણા નાના નાના ભૂ-ભાગો અને એમનો સામાજિક, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ સમાઈ જાય છે.

પ્રાદેશિકતા સંજ્ઞા સાથે છૂટી પ્રયોજવામાં આવતી તેની નિકટવર્તી સંજ્ઞા છે આંચલિકતા. આ ‘આંચલિક’ શબ્દ ‘અંચલ’ પરથી બનેલો છે. આ હિન્દી સંજ્ઞા છે. ‘અંચલ’ શબ્દના વિવિધ અર્થો છે. એમાંનો એક ક્ષેત્ર વિશેષનું, પ્રદેશ વિશેષનું. આંચલિકની ભાવવાચક સંજ્ઞા બને છે તે આંચલિકતા. આ અંચલ આંચલિક અને આંચલિકતા શબ્દો એમના શબ્દકોશગત અર્થથી આગળ ઉઠી વ્યાપક અર્થ રજૂ કરે છે. આ વિશે હિન્દી સાહિત્યના જાણીતા સાહિત્યકાર ડૉ. જવાહરસિંહ નોંધે છે: “ આંચલિક ઉપન્યાસો કે સંદર્ભ મે પ્રયુક્ત અંચલ શબ્દ અપને કોશગત અર્થ યા અભિધાત્મક અર્થ સે કુછ ભિન્ન અર્થ રાખતા હૈ.અંચલ કાં કોશગત અર્થ આંચલ, સાડી કાં પલ્લા યા છોર, નદી કા કિનારા,કિનારે કિ ભૂમિ,આઠ દેશ કાં વાહ ભાગ જો સીમા કે પાસ હો આદિ હૈ.લેકિન જિસ ‘અંચલ’ શબ્દ સે બના વિશેષણ આંચલિક ઉપન્યાસ સંજ્ઞા કે પૂર્વ લગકર ઉપન્યાસિક વિધામે એક નયે વર્ગ યા કોટી કાં સ્પષ્ટા બન ગયા હૈ.વાહ અંચલ કિસી દેશ કે ભીતર કે ઉસ ભૌગોલિક ખંડ કી ઇકાઈ કિ

ઓર સંકેત કરતા હૈ.જિસકી અપની એક વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ હૈ,અપની ભાષા ઓર અપના વિશિષ્ટ સામાજિક-પ્રાકૃતિક પરિવેશ હો ઓર આપણી વિશિષ્ટ સંસ્થાએ તથા લોકપરંપરાએ હો.” એક રીતે એક અંચલ બીજા અંચલ કરતા ઘણી બધી રીતે વિવિધતા ધરાવતો હોય છે. અને એની આ આગવી લાક્ષણિકતાઓ તેના સાહિત્યમાં અભિવ્યક્ત થતી જોવા મળે છે. અંચલ એટલે એવો ભૌગોલિક વિસ્તાર જેમાં ત્યાંની સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વિશેષતાઓ તેના રહેવાસીઓની રહેણીકરણી, પરંપરાઓ, પ્રથાઓ, ઉત્સવો, શ્રદ્ધા, આદર્શો, માન્યતાઓ, ખાનપાન, પોશાક આ બધું જ બીજા ક્ષેત્રોમાં રહેતાં લોકો કરતા એટલું અલગ હોય છે કે જેનાંથી આ અંચલ એના કરતાં જુદો લાગે છે. અંચલ સાથે જ જોડાયેલો અર્થ ક્ષેત્ર છે. એના આધારે જ જનપદ, ક્ષેત્ર અથવા પ્રદેશને અંચલનાં સમકક્ષ ગણીને જાનપદી, ક્ષેત્રીયતા અથવા પ્રાદેશિકતાને ચર્ચવામાં આવે છે. એમાં રાજેન્દ્ર આવસ્થીની ચર્ચા કેન્દ્રમાં રહી છે. તેઓ લખે છે: “આંચલિકતા ક્યાં હૈ ? અંચલ કાં સીધા સાદા અર્થ હૈ જનપદ યા ક્ષેત્ર.જિસ કથાકૃતિમેં કિસી વિશિષ્ટ જનપદ યા ક્ષેત્ર કે જન જીવન કા સમગ્ર ચિત્રણ- વહા કિ ભાષા, વેશભૂષા, ધર્મ, જીવન, સમાજ, સંસ્કૃતિ, ઓર આર્થિક તથા રાજનૈતિક જાગરણ કે પ્રશ્ન એક સાથ ઉભરકર આએ, વહ આંચલિક કૃતિ હોંગી.” (આંચલિક ઉપન્યાસો મેં વર્ણ એવમ વર્ગસંઘર્ષ પૃ.૨૮) આંચલિકતાનો અર્થ જ એવો છે કે જેમાં કોઈ એક ક્ષેત્રના જીવનવિશેષ એનો પરિવેશ, દેશ-કાળ જાતિ, ધર્મ, ભૌગોલિક સ્થિતિ, આર્થિક, સામાજિક પ્રણાલી, રીતરિવાજો, સામાજિક સાંસ્કૃતિક, ધાર્મિક જીવનસત્યો આ બધાંને વ્યક્ત કરવું. અને કોઈ પણ ભૂ-ભાગ એની ભૌગોલિક વિશેષતાઓની શોધ એ જ આંચલિકતા એમ કહી શકાય. અંચલ વિશે હિન્દી સાહિત્યકાર શ્રી મહેન્દ્ર ચતુર્વેદીનો પુસ્તક ‘હિંદી ઉપન્યાસ- એક સર્વેક્ષણ’ નોંધે છે, “ અંચલ શબ્દ ભૂખંડ વિશેષ કા વાચક હૈ, જો સાંસ્કૃતિક, આર્થિક, સામાજિક દષ્ટિકોણ સે અપને પાસ મેં એક ઇકાઈ હો, જિસકે જીવન કી કુછ અપની વિશેષતાએ હો” (૧૯૬૨ પૃ.૧૮૬)

આપણે અહીં આંચલિકતાને પ્રાદેશિકતા વચ્ચેનો ભેદ સમજી લેવો જરૂરી છે. અંગ્રેજી ભાષામાં આ બંને સંજ્ઞાઓ માટે ‘Region’ શબ્દ પ્રયોજાય છે. ‘ધ વર્લ્ડ બુક એનસાઇકલોપીડિયા મુજબ ‘અંચલ’ એટલે એવો

ભૂમિખંડ કે જે પ્રાકૃતિક અને સામાજિક દષ્ટિથી સજ્જ હોય. એના રીતરિવાજો, આદર્શો, વિશ્વાસ ભૌગોલિક માન્યતાઓ અને મનોવૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપોમાં એટલી સમાનતા હોય છે કે એના થકી આપણે બીજા ક્ષેત્રોથી તેમને સફળતાપૂર્વક અલગ તારવી શકીએ છીએ. એટલે કે ભૌગોલિક કે રાજનૈતિક ક્ષેત્ર એટલે પ્રદેશ જ્યારે કે સામાજિક-સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્ર એટલે અંચલ. પ્રદેશ સમૃદ્ધ પણ હોય અને પછાત પણ હોય. જ્યારે અંચલ મોટાભાગે પછાત જ હોય છે. આંચલિકતા એટલે કોઈ એક ભૌગોલિક વિસ્તાર, ભૂ-ભાગમાં જીવતો રહેલો સામાજિક વાસ્તવ. આ સામાજિક વાસ્તવનું પોત આ પ્રદેશના અનેક પેઢીઓના સમાજો અને વ્યક્તિઓના મનોવૈજ્ઞાનિક તેમજ સામાજિક વ્યવહારના તાણાવાણાથી વણાયેલું હોય છે. આ સમાજમાં એક જીવંત પ્રણાલી અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને તે પ્રણાલી પ્રદેશના વિશિષ્ટ જીવનને અર્થસભર બનાવે છે. માનવ સંબંધોના રાગદ્વેષ, આશા-નિરાશા, આસ્થા, શ્રદ્ધા વગેરે આ ભૂમિનાં આગવા સ્વભાવમાંથી વિશેષ રૂપ પામે છે. અને મૂલ્યોની એક આગવી વ્યવસ્થા ઊભી થાય છે. અંચલ આમ ભૌતિક સીમાંકનથી ઘણું ઘણું વધારે છે. કારણ કે તેની આસપાસ એક જીવનવ્યવસ્થા લહેરાય છે. પ્રાદેશિકતા જીવનનાં મૂલ્યાને પોષણ આપે છે. તેથી પ્રદેશ પોતે અહીંની પ્રકૃતિના દરેક તત્ત્વમાં, માનવજીવનના દરેક સ્પંદનમાં, જનસમાજના ભાવ પ્રતિભાવમાં જીવે છે. અંચલ ગ્રામીણ જીવનની મજજાએ મજજામાં પ્રગટ થાય છે. આવી આંચલિકતા સાથે ઘણીવાર ‘સ્થાનિક રંગ’ (લોકલ કલર) સંજ્ઞાને પણ જોડવામાં આવે છે. જ્યારે કે આંચલિકતા માટે અંગ્રેજીમાં ‘region’ અને સ્થાનિક રંગ માટે ‘local colour’ સંજ્ઞા પ્રયોજાય છે. જે આ બંને સંજ્ઞાઓના જુદાપણાને, અર્થભિન્નતાના દર્શાવી આપે છે.

‘અંચલ’ એટલે એક આખો ભૂભાગ અને એનું સમગ્ર જીવન જે સ્થાનિક રંગથી બિલકુલ અલગ પ્રકારનું હોય છે. એટલે કે દરેક અંચલને પોતાની આગવી વિશેષતાઓ અને લાક્ષણિકતાઓ હોય છે. અને આ લાક્ષણિકતાઓ એ જ આંચલિકતા. ધરતી એ રાષ્ટ્રનું શરીર છે. લોકજન એનો પ્રાણ. એ લોકજનની સંસ્કૃતિ એનું મન છે. શરીર, પ્રાણ અને મન આ ત્રણેયના ઐક્યથી જ રાષ્ટ્રના આત્માનું નિર્માણ થાય છે. અને આ આત્માના દર્શન કરવા આપણે અંચલ, એના જીવન એના પ્રાદેશિક જનજીવનને જાણવાનો પ્રયત્ન કરવો પડે. ડૉ. ધીરેન્દ્ર

वर्मानां मतानुसार, “आंयलिक रयनाओ में कोरुं वलशरष अंयल व कुेत्र या उसका कोरुं अेक ल्ग व गाव डी प्रतलपाघ व वलवेय्य डोता डै. आंयललकता की सलदुी डे ललये स्थानीय दश्यो, प्रकृतल, जलवायु, लुओडार, लोकरुीत, ड्रातयुीत, या वलशरष डंग, डुडारवरे, लोकोकृतलया, ल्गषा डे उय्यारष डी वलकृतलया, लोओ की स्वल्भावगत व वयवडारगत वलशेषताओ, उनका अपना रोडान्स नैतलक डान्यताओ आदल कल सडारवेश डडी सतर्कता ओर सारवधानी से कलया जलता डै.” (डलन्डी सारुडलत्य कोश)

Joseph T. shieley dictionary of world literary terms (page 337-38) डलं नुीधे डे ओ डुजडः “The tendency of some writers to set their works in a particular locality presented in some detail as affecting the lives and fortunes of the inhabitants” आ प्रडारषेनी तेओ वुडारुडु आडे डे.

घषा वलदुडानु अंयल संजाने ज प्रदेश डे आंयललकताने ज प्रारदेशलकता कडे डे. पषा वारुसुतवलक रीते आंयललकता अने प्रारदेशलकताडलं डुीगुुलक दषुडकोषथी लले कोरुं डेद ना देडाय पषा आंयललक सारुडलत्यडलं जे ल्गव डे ओ प्रारदेशलक सारुडलत्यडलं राजकीय वधु लारुगे डे. ओ पषा नुीधवुं रहुं जे देडुीतुं डे.

अेकंदरे उडरुकुत यरुडल परथी आडरुओ ओड रुुकुस कडी शकीओ डे अंयल आंयललकताने प्रदेश अने प्रारदेशलकता सारुथे संबंध डे. कारष डे आ डंने संजानुओने कोरुं अेक रुुकुस लू-लुग सारुथे ओडलं जलुवता जलुवन ओना सारुडलजक, सारुसुकृतलक परलवेश, ओना वारुसुतव जे डे ओवुं ज ओना सघणल डलंसारुओ सारुथे आलेडे डे. आ डंने संजानुी आ ललकुषलकताओ ओडने वधु नलकट ललवी आडे डे. जो डे आ डंने संजानुओनी आगवी अरुथरुथलयाओ डे. डुीजु अेक संजानु डे ‘देशीवलद’ आ संजानु पषा प्रारदेशलकतानुी नलकटवर्तुी संजानु डे. देशीवलदनुओ अरुथ जेरुंओ तो देशी अेटले देशने लगतुं, देशडलं डुोनार, देशडलं थनार, देश संबंधी, देशी डारुटे अंग्रेजुडलं ‘Native’ शडुद प्रडुओजय डे. देश ओ स्थणवलयक, प्रदेशवलयक, वतनवलयक शडुद डे. देशी घी, देशी घउं जेवा

શબ્દપ્રયોગોમાં આ વાતને પામી શકાય છે. દંડી કાવ્યાદર્શમાં કહે છે કે દેશીભાષા, બોલી નિશ્ચિત ભૌગોલિક પ્રદેશમાં બોલાય છે. ૧૦મી સદીમાં દેશીશબ્દ માર્ગીના, માર્ગના સામા છેડાના ખ્યાલ તરીકે પ્રયોજાય છે. દેશ, દેશીપણું, દેશીવાદ એ એકબીજામાંથી ક્રમશઃ વિકસેલા ખ્યાલો છે. દેશ એવો ભૂ-ભાગ માનસભાગ છે જેમાં લોકો પોતાની સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, બૌદ્ધિક અને માનવીય ખાસિયતો પ્રગટાવે વિકસાવે બળ તરીકે પ્રયોજે છે. દેશીપણું કે દેશીયતા એવો ગુણ છે જે ઉપરોક્ત પાંસામાં ખાનપાન, રહેણીકરણી, બોલી, ભાષા મારફતે જે-તે ભૂ-ભાગમાં રહેતા સમૂહ, સમૂહોની ઓળખ આપે. કાનજી પટેલ તેમના ‘દેશીવાદ વિશે’ નામનાં લેખમાંદેશી સંજ્ઞા વિશે નોંધે છે એ મુજબ: “દેશી શબ્દ માટે પ્રચલિત અંગ્રેજી શબ્દ ‘Native’ છે Native વ્યક્તિ એવી વ્યક્તિ છે જે ઝાઝું પર્યટન કરતી નથી. એ કોઈ એક પોતાના ખાસ ભૂ-ભાગ સાથે બંધાયેલી છે. એ એના ગામમાં મૂલકમાં માટીમાં જોડાઈ ગઈ છે. પોતાના જનસમૂહ કે જાતિ સમૂહ માટે ઉપયોગી વસ્તુ કે બાબતનું ઉત્પાદન કરે છે. નીતિની દષ્ટિએ આવી વ્યક્તિ નિર્દોષ હોય છે... ‘દેશી’નું સાહિત્ય હૃદયનાં ભાવ, ઊર્મિઓમાંથી જન્મ્યું હોય છે. લાગણીઓને સ્પર્શે છે. અમુક રીતે તે રોમેન્ટિક સાહિત્ય હોય છે.” (અધિત,સત્તાવીસ, વિનોદ ગાંધી અને અન્ય, પ્ર.આ.૨૦૦૫ પૃ.૫૦-૫૧)

દેશીવાદ એટલે પોતાના મૂળિયા શોધવાની ઈચ્છા. પ્રયત્ન માત્ર જ નહીં, એ છે ઉડવાના ઓરતા અને ઉઘમ. એટલે કે આ દેશીવાદ સંજ્ઞાને પણ ચોક્કસ ભૂ-ભાગ એના જીવન, સાહિત્ય સાથે નિસબત છે. આથી જ આ સંજ્ઞા પ્રાદેશિકતા સાથે ચર્ચવી જરૂરી બની રહે છે. આમ દેશી એટલે પોતાના દેશનું પોતિકાપણું, અસલિયતનો અનુભવ. જેમાં પશ્ચિમના કોઈ સંસ્કાર ન હોય, મૂળ સાથે જોડાયેલ બોલી, સંસ્કારો, ધર્મો પરંપરાઓ, જ્ઞાતિઓ, રીતરિવાજો તથા તળજીવન એની સ્થિતિનો ચિતાર હોય. મરાઠી સાહિત્યકાર ભાલચંદ્ર નિમાડેના મતે, “દરેક ભારતવાસીની ઓળખ તેના પ્રદેશ જાતિના આધારે થતી હોય છે. તેના અંશો તેના વ્યક્તિત્વમાં જોવા મળે છે. જે પ્રદેશમાંથી વ્યક્તિ આવે છે એનો પ્રભાવ એના પર હોય જ છે. જેની અસર તેના સાહિત્યસર્જન પર પણ વર્તાય છે. તેઓ નોંધે છે તે મુજબ, કોઈ ભિ સાહિત્યિક કૃતિ પુતલા ચિત્ર સંગીત અપને

परिवेश से और स्थल-काल से अतूट रिश्ता रखतां है.उसका शैली, तत्त्व, रूप, चिह्न, प्राङ्गण उसे जन्म देनेवाले स्थल-काल के चिह्न लेकर ही अवतरित होता है.” (आलोचना, जनवरी मार्च-२००५ लेख-साहित्य में देशीयता, भालचंद्र नेमाडे अनु. गिरीश काशीद पृ.७४)

भालचंद्र नेमाडेना जण्णाव्या मुजब कोणपण मनुष्यनो कर्ण जातिमां जन्म थयो अने ओ क्थां प्रदेशनो ओ आ ओ बाबतो वगर कोणपण भारतीय मनुष्यनी ओणभ बनी शकती नथी. तेमना मते टीवीना पडदा पर कोण आदिवासीने जोडी देवाथी तेना प्रदेशमां रडेळुं असल देशीयतानुं ज्ञान प्राप्त थर्ण जतुं नथी. ते प्रदेश पासे जवुं पडे ओ. देशीवादमां प्रदेश तेनी भूमिनुं विशेष मडत्व ओ. देशीवादनां मडत्वने स्वीकारनारे पोतानी आसपासना घर, वस्ती, गाम, प्रदेश, भाषा वगेरे पर ध्यानकेन्द्रित करवुं ज पडशे. तेमना आ विचारो प्रादेशिकताने अने देशीवाद बंने संज्ञाओने समीप लावी आपे ओ. देशीवाद संज्ञामां देधीती रीते ज देशी देश जोडयेला ओ. तो प्रादेशिकता प्रदेश साथे संलग्न ओ. देशनो अर्थ भूणवतन, जन्मभूमि, मुलक, राष्ट्र अेवो थाय ओ. ज्यारे के प्रदेश अेटले मोटा देशनो ओक भाग, प्रांत, स्थान, जगा के तेनो विस्तार, भूमि, मूलक अेवो थाय ओ. आ रीते पण आ बंने संज्ञाओमां लेद जोवा मणे ओ. देशीवादमां भूमि, देश, सांस्कृतिक वारसो, प्रकृति, जाति, पोतानी भाषा वगेरे गुणो जोवा मणे ओ. देशीवादमां पोतानी भूमि साथेनुं जोडाण ओ. अने प्रादेशिकतामां प्रदेश, ओक योक्कस भूभाग साथेना जोडाणनी वात ओ. उांडाणपूर्वक आ बंने संज्ञाओनो अब्यास करीअे तो क्थांक क्थांक साम्यता तो क्थांक लेद जोवा मणशे. परंतु आ बंनेने निसबत ओ भूमि, स्थान साथे, अेमां ज्वाता ज्वन, संस्कृति, अेनी वास्तविकता साथे, अे अर्थमां आ बंने संज्ञाओमां निकटता जोर्ण शकाय ओ.

आपणे त्यां जानपदी, आंयलिक, ग्राम्यज्वन के प्रादेशिक जेवी संज्ञा बहु छुटथी ओकबीजानी अवेजमां वपराय ओ. अेटले के वर्गीकरणनी बाबते आपणे त्यां मोटी अराजकता प्रवर्ते ओ. टूंकमां स्वरूप ओधनी के संज्ञाओधनी कोर्ण अभिज्ञता आपणे त्यां सर्जक, विवेक उलयपक्षे जोवा मणती नथी. उकीकतमां बधी ज

સંજ્ઞાઓની અર્થસ્થળાયાઓ અલગ-અલગ છે. વળી સ્વરૂપભેદે પણ એમાં આછોપાતળો છતાં મહત્ત્વનો ભેદ અભિપ્રેત છે. આ વાતને પણ આપણે સ્વીકારવી જ રહી.

૧.૨ પ્રાદેશિકતાની વિભાવના અને સ્વરૂપ:

આપણે આગળ પ્રાદેશિકતા સંજ્ઞા એની વિભિન્ન અર્થસ્થળાયાઓ અને નિકટવર્તી સંજ્ઞાઓ વિશે સમજ કેળવી. આ ચર્ચા પરથી આપણે પ્રાદેશિકતાની એક સર્વ સામાન્ય વ્યાખ્યા કરી શકીએ છીએ કે ‘પ્રાદેશિકતા એટલે પ્રદેશને લગતું, પ્રદેશ સંબંધી’ જેમાં જે-તે પ્રદેશનું ભૌગોલિક સ્થાન, લોકજીવન, ઇતિહાસ, આબોહવા ધર્મ, વ્યવસાય, આસ્થા, ઉત્સવ, ખાનપાન, મેળા, શ્રદ્ધા, અંધશ્રદ્ધા, માન્યતાઓ, વહેમો, રહેણીકરણી, બોલી આ બધા જ ઘટકોનો એક આખો આલેખ ઊભો થાય છે. જેને આપણે પ્રાદેશિકતા કહી શકીએ. એટલે કે પ્રાદેશિકતા જે-તે પ્રદેશના માનવીની ઓળખ બની જાય છે. અને આ ઓળખ એટલે જ્યારે આપણે કોઈ પણ એક પ્રદેશના સાહિત્યમાંથી પસાર થઈએ ત્યારે આપણી સમક્ષ ઉપરોક્ત તમામ લક્ષણો થકી એક પ્રાદેશિક અસ્મિતાને ઉજાગર કરી આપતો વિભાવ પ્રગટ થાય છે. જેને આપણે પ્રાદેશિકતા તરીકે ઓળખાવી શકીએ. જેમ કે કોઈ પણ સર્જક સર્જન કરતો હોય તો તે પોતાના વતન પ્રદેશથી અળગો રહી શકતો નથી. જે-તે પ્રદેશ એનું ચૈતન્ય એના સર્જનમાં ઉપસવાનું જ. કારણ કે પ્રદેશ એમાં જીવાતું જીવન એની હવા, પાણી સર્જકના લોહી માંસમાં વણાયેલા છે. આ પ્રદેશ થકી જ એનું પોષણ થયું છે. એની ગર્ભનાળ એ પ્રદેશ સાથે જોડાયેલી છે. આથી એના મનઃમસ્તિષ્કમાં જે સર્જનવ્યાપારો ચાલે છે એ પણ આ પ્રદેશથી અળગા નથી. આથી તે પોતાના સર્જનમાં પ્રદેશ અને એની અસ્મિતાને નકારી શકતો નથી. આ માટે ઉદાહરણ રૂપ આપણે રામાયણ, મહાભારત જેવા આપણા પૌરાણિક ગ્રંથોથી લઈ આજ સુધીના સર્જન તરફ એક દષ્ટિપાત કરીએ તો આ વાત વધુ સ્પષ્ટ થશે. વાલ્મિકી હોય, વ્યાસ હોય કે કાલિદાસ હોય પોતાના સર્જનમાં તેઓએ પોતાના પ્રદેશ, પ્રકૃતિને એની વિશેષતાઓ સાથે આલેખ્યાં છે. એટલે કે પ્રદેશ, પ્રકૃતિ, ભૂગોળ અને સંસ્કૃતિ આ બધાનો સમન્વય પ્રાદેશિકતાને પ્રગટ કરે છે. કવિ

કાલિદાસના રઘુવંશ, વિક્રમોર્વશીય અને અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમાં હિમાલય પ્રદેશના રસભર વર્ણનો જોવા મળે છે. એ ઉપરથી કેટલાક વિદ્વાનો કાશ્મીર કે હિમાલયમાં કોઈ આંચલિક પ્રદેશને કવિ કાલિદાસની જન્મભૂમિ માનવા પ્રેરાયા છે. આ તથ્ય ઉપરથી પણ આપણે સાહિત્યમાં પ્રદેશ અને એ પ્રદેશની વિવિધ ખાસિયતોનું પ્રગટીકરણ કેટલું મહત્ત્વનું છે એ જોઈ શકીએ છીએ. આપણા ભારતીય અલંકારશાસ્ત્રીઓમાં પ્રાદેશિકતાને હંમેશા શૈલીની બાબત તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવી છે. એને અનુભવ અને સામગ્રીની પદ્ધતિ સાથે કોઈ લેવાદેવા નથી. સાતમી આઠમી સદીના સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રી દંડીએ રીતિ અને શૈલી સૂચવવા માટે માર્ગ અથવા વર્તમાન શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે. અને વૈદર્ભ અને ગૌડ કાવ્ય વચ્ચે અલગ અલગ પ્રદેશોમાં મેળવવામાં આવતી કવિતાનાં બે પ્રકારો તરીકે ભેદ પાડે છે. બાણ તેમના ‘હર્ષચરિતમ’ કાવ્યમાં પહેલેથી જ કહ્યું છે કે વિવિધ પ્રદેશોના લોકોને વિવિધ કાવ્યાત્મક ઉપકરણો ગમતા હોય છે. બાણ કહે છે,

“ઉત્પ્રેક્ષાદક્ષિણાત્યેષુ ગૌરેક્ષવરદમ બાણા”

અને આમ બે મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રદેશોનો સંદર્ભ આપે છે. દક્ષિણાત્ય અને ગૌરા. દંડી વૈદર્ભ માર્ગ અને દક્ષિણાત્ય શબ્દ લાગુ કરે છે. ભારતીય સાહિત્ય નિર્માણના ક્ષેત્ર અને દેશ વચ્ચે, પ્રદેશ અને રાષ્ટ્ર-રાજ્ય વચ્ચે, વિશિષ્ટતા અને વૈશ્વિકતા વચ્ચેના તણાવને એકબીજાના પૂરક તરીકે સ્વીકારીને ઉકેલવામાં આવે છે. આજ કારણ છે કે દેશ જેવા શબ્દોનો અર્થ ક્યારેક પ્રદેશ અથવા રાષ્ટ્ર થાય છે. વૈદિક કાળથી આજ સુધી એટલે કે વેદની ઋચાઓથી માંડીને વ્યાસ, વાલ્મિકી, કાલિદાસ, શુદ્રક, ભાસ જેવા સંસ્કૃત સાહિત્યના વિદ્વાનો કે પછી ટાગોર, શરદચંદ્ર, પ્રેમચંદ, કૃષ્ણચંદ્ર, ભીષ્મ સહાની, પન્નાલાલ પટેલ, ઉમાશંકર જોશી, ઝવેરચંદ મેઘાણી, મડિયા, શિવશંકર પીલ્લે, યુ.આર. અનંતમૂર્તિ આ બધા જ સર્જકોની કૃતિઓમાં ભારતીય પ્રાદેશિક જીવનના રસમધુર ચિત્રો વિવિધ રંગો સાથે આસ્વાદ્ય બનીને પ્રગટ્યા છે. એટલે કે જે-તે યુગમાં જે કાંઈ સાહિત્ય સર્જન થયું તે સાહિત્યમાં તે દેશકાળ અને પ્રાદેશિકતા ઊભર્યા છે. એટલે કે તે આ તત્ત્વોથી અળગું નથી. જે-તે પ્રદેશ એમાં

સર્જનું સાહિત્ય અને એમાં આલેખવામાં આવેલું જીવન એ વિશેની માહિતી પ્રાદેશિક પરિવેશ, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ પૂરો પાડે છે. રીતિ વિશે ચર્ચા કરતા પ્રાદેશિકતા સાથે એની સંલગ્નતા ને જાણી શકાય રીતિ તત્ત્વનું મૂળ નાટ્યશાસ્ત્રમાંની પ્રવૃત્તિને ગણવું જોઈએ. પૃથ્વીના વિવિધ દેશપ્રદેશોના વેશ આચાર, ભાષાને પ્રગટ કરે તે પ્રવૃત્તિ એમ કહેવાય. પાછળથી કાવ્યશાસ્ત્રમાં પ્રચલિત થયેલ રીતિ કરતા અહીં નિર્દિષ્ટ પ્રવૃત્તિનું ક્ષેત્ર વ્યાપક છે. કેમ કે પ્રવૃત્તિ શબ્દ દેશ, વેશ અને આચારને લાગુ પડે છે. વિષ્ણુધર્મોત્તર પુરાણના કાવ્ય પ્રકરણમાં પણ પ્રાદેશિક વેશ-ભાષાનું અનુકરણ કરતી પ્રવૃત્તિને રીતિ કહી છે. અવંતી, દક્ષિણાત્ય, પાંચાલી, અને ઉદમાગધી એ ચાર ભૂ-ભાગો સાથે સંબંધિત ચતુર્વિધ પ્રવૃત્તિઓનો નિર્દેશ કરનારો પ્રવૃત્તિ શબ્દ તે-તે પ્રદેશોની શૈલી વિશેષનો નિર્દેશ કરે છે. તેઓ સંકેત બાણભટ્ટના હર્ષચરિતમમાં મળે છે. બાણભટ્ટની શૈલી ભૌગોલિક સીમામાં આબદ્ધ છે. તો દંડી તેમના ગ્રંથ ‘કાવ્યાદર્શ’માં ‘માર્ગ’ સંજ્ઞાનો પ્રયોગ કરી પરસ્પર ભિન્ન અને પ્રચલિત એવા વૈદભ અને ગૌડ બે માર્ગોની ચર્ચા કરી છે. તેમાં ગૌડીયમાર્ગ માટે ‘પૌરસ્ત્યા કાવ્યપદ્ધતિ’ તથા વૈદર્ભમાર્ગ માટે ‘દક્ષિણાત્યા કાવ્યપદ્ધતિ’ શબ્દ પ્રયોજી માર્ગને વિશેષ કાવ્ય પદ્ધતિના અર્થમાં ગ્રહણ કર્યો છે. તેમ છતાં વિશેષ ભૂ-ભાગ સાથે સંબંધિત કાવ્યપદ્ધતિ એવો સંકેત તો છે જ. વામને પ્રાદેશિકતાને રીતિનું માત્ર આકસ્મિક લક્ષણ ગણાવ્યું છે. રીતિની વિભાવના આચાર્યોની પૂર્વપરંપરામાં દેશવિશેષ સાથે જોડાયેલી રહી. રીતિસિદ્ધાંતના પ્રવર્તક વામને પણ પ્રદેશવિશેષનો આંશિક સ્વીકાર કર્યો છે. એટલે કે આદ્યયુગમાં રીતિ કે પ્રવૃત્તિ શબ્દ પ્રદેશ વિશેષ સાથે સંબંધ ધરાવતો હતો. આમ, વામને રીતિની પ્રદેશ વિશેષતાનો સ્વીકાર કર્યો છે ખરો પણ એને ખાસ મહત્ત્વ આપ્યું નથી. પ્રાદેશિક સાહિત્યિક વિશેષતાઓની સૌથી પુરાણી નોંધોમાં વૈદભી અને ગૌડી રીતિનાં નામ મળે છે.

પ્રાદેશિકતાનાં લક્ષણો વિશે વાત કરતા ડૉ. ભુપેન્દ્ર મિસ્ત્રી ‘ગુજરાતી પ્રાદેશિક નવલકથા’ પુસ્તકમાં નોંધે છે, “એક જ ભાષા પ્રદેશમાં આવેલા જુદાજુદા પેટાપ્રદેશોની, વિભાગોની ખાસિયતોમાં તેના લોકજીવનમાં વિભિન્નતાઓ જોવા મળે છે. તેને લીધે દરેક પ્રદેશને પોતાનું એક પ્રકારનું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ તો પ્રાપ્ત થાય છે. આ વ્યક્તિત્વ પ્રગટ કરનાર અનેક તત્ત્વોનાં મૂળમાં ત્રણ તત્ત્વો મુખ્ય ગણી શકાય: એક તો એ પ્રદેશનો

ભૌગોલિક સ્થાન અને એની ધરતીની પ્રકૃતિ; બીજું, એ પ્રદેશમાં એના લાક્ષણિક તત્ત્વોમાંથી કે તેના આધારે જ પાંગરીને સંચરતું ત્યાંનું લોકજીવન અને ત્રીજું, તેનો ઇતિહાસ અને તેની પરંપરાઓ. આ ત્રણ મૂળભૂત પ્રાદેશિક તત્ત્વો છે જેમાંથી બીજા લક્ષણો ઉદભવે છે. જે પ્રાદેશિક તત્ત્વો અથવા પ્રાદેશિકતા છે. (ગુજરાતી પ્રાદેશિક નવલકથા, ભુપેન્દ્ર મિસ્ત્રી પૃ.૧) તેમના મતાનુસાર આ લક્ષણોમાંથી જ બીજા અનેક પ્રાદેશિક લક્ષણો ઉદભવે છે. જે પ્રદેશ અને એની ભિન્નતાને ઉપસાવી અએ છે. આ લક્ષણોમાં પ્રદેશ એનું લોકજીવન, આબોહવા, પરંપરાઓ, માન્યતાઓ, રીતરિવાજો, જનસ્વભાવ, ઉત્સવો, વ્યવસાયો, પોશાક રહેણીકરણી, તળપદ જાતિઓ, તળપદ બોલી, શ્રદ્ધા, અંધશ્રદ્ધા, વહેમ, ખાનપાન, રહેઠાણ, કળાઓ આ બધા તત્ત્વો જે-તે પ્રદેશને એની આગવી લાક્ષણિકતા સાથે સાહિત્યમાં પ્રગટ કરે છે. ત્યારે પ્રાદેશિકતાનાં વિભાવને સમજવા માટે એની આ લાક્ષણિકતાઓને સમજવી પણ એટલી જ મહત્ત્વની બની રહેશે. કારણ કે પ્રાદેશિક વિશેષતાઓને, લાક્ષણિકતાઓ એ જે-તે પ્રદેશ પર જીવાતા જીવન અને એની સૃષ્ટિને સ્વાભાવિક રીતે પ્રસ્તુત કરે છે. ઉપરોક્ત લક્ષણો જે કોઈ સાહિત્ય કૃતિમાં પ્રગટ થતા હોય એમાં આપણે પ્રાદેશિકતાને પ્રગટ થતી જોઈ શકીએ. તો દરેક સાહિત્યકૃતિમાં ઉપરોક્ત બધાં જ ઘટકતત્ત્વો ઉપસ્થિત હશે જ એ પણ ભૂલભરેલું છે. કારણ કે ઘણી બધી કૃતિઓમાં આમાનાં કોઈ એક કે બે ઘટકો એટલી છૂટીથી પ્રયોજાયા હોય કે એ કૃતિના પ્રાદેશિક રંગોને ઊભરાવી આપે. ક્યાંક પ્રાદેશિક તળબોલીની સર્જનાત્મકતા તો ક્યાંક વિચરતી વિમુક્ત જનજાતિના પોશાક, રહેઠાણ તો ક્યાંક વહેમ, માન્યતાઓ, રીતરિવાજો, તો ક્યાંક જે-તે પ્રદેશ એનો આગવો ભૌગોલિક પરિવેશ વાર્તામાં પ્રાદેશિકતાને પ્રગટ કરતો હોય છે. પ્રાદેશિકતા સંજ્ઞાને સાહિત્યમાં પ્રયોજાએ ત્યારે તેની આ લાક્ષણિકતાઓને ધ્યાનમાં લેવી હતી આવશ્યક અને અનિવાર્ય બની રહે છે.આવા સર્વ સામાન્ય લક્ષણો નીચે મુજબ છે,

❖ પ્રાદેશિકતાએ ચોક્કસ ભૂભાગ-પ્રદેશ-સ્થાન સાથે વિશેષ જોડાયેલ છે.

❖ જે-તે ભૂભાગ પ્રદેશના તળપ્રદેશ તળજીવનને સાહિત્યમાં પ્રગટાવવામાં આવે છે. જેમ કે, સૌરાષ્ટ્ર

કાઠીયાવાડ પ્રદેશ પણ એમાંય હાલાર, ઝાલાવાડ, ગોહિલવાડ, પાંચાળ, ગીર તો મધ્ય ગુજરાતમાં

ચરોતર, વાંકળ, લાટ ઉત્તર ગુજરાતમાં ચુંવાડ, વાગડ જેવા તળ પ્રદેશોને આવા સાહિત્યમાં તેના વાસ્તવ સાથે આલેખવામાં આવે છે.

- ❖ જે-તે પ્રદેશ એના ચોક્કસ ભૂ-ભાગ સમાજજીવનને પ્રગટ કરતા આ સાહિત્યમાં જે-તે પ્રદેશ એનો સમાજ આપણા દેશની આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ તો એ સાથે સમાજમાં પ્રવર્તતાં રીતરિવાજો, આચારવિચારો, માન્યતાઓ, પરંપરાઓ, ખાનપાન, વહેમો, તેમનું લોકજીવન, જન સ્વભાવ આ સઘળું જ સાહિત્યમાં આલેખન પામે છે.
- ❖ પ્રાદેશિકતા સંજ્ઞાના મૂળમાં રહેલો શબ્દ છે પ્રદેશ. પ્રાદેશિકતા એ ભાવવાચક સંજ્ઞા છે. ત્યારે પ્રદેશ પ્રદેશમાં ખીલતું જીવન એની સમસ્યા, પ્રશ્નો, વ્યથા, વેદના, શોષણને પણ આ સાહિત્યમાં વાંચા આપવામાં આવે છે. આવું સાહિત્ય પોતિકું, પોતાના પ્રદેશ, દેશનું સંવેદન પ્રગટ કરતું હોય છે.
- ❖ પ્રાદેશિકાને મૂર્ત કરી આપતું મહત્વનું લક્ષણ છે જે-તે પ્રદેશમાં બોલાતી તળબોલી.'સો ગાઉએ બોલી બદલાય' એ કહેવત મુજબ દરેક પ્રદેશને પોતાની આગવી બોલી હોય છે. અને એની નોખી લાક્ષણિકતાઓ હોય છે. પ્રદેશ-પ્રદેશે તેની બોલીમાં ભિન્નતા જોવા મળે છે. સાહિત્યકૃતિમાં જે-તે બોલી એની લાક્ષણિકતાઓ આગવા લય-લહેંકા-લઢણ થકી તે પ્રદેશ અને તેની પ્રાદેશિકતાને પ્રસ્તુત કરે છે. આમ તો બોલીએ સાહિત્યમાં પ્રાદેશિકતાને મૂર્ત કરી આપતું અતિ મહત્વનું અને બળવાન લક્ષણ છે. પરંતુ વાર્તામાં બોલી ન પ્રયોજાય હોય તો પણ બીજા એવા ઘણા ઘટક તત્ત્વો હોય છે જે પ્રાદેશિકતાને મૂર્ત કરી આપે છે. વાર્તામાં પ્રાદેશિકતાને તપાસતા બધી જ લાક્ષણિકતાઓ કોઈ એક જ વાર્તામાં પ્રસ્તુત હોય એવું શક્ય ન બને ત્યારે વાર્તામાં પ્રયોજાયેલ બીજા લક્ષણો પણ પ્રાદેશિક પરિવેશને પ્રગટ કરી આપે છે. એ વાત પણ નોંધવી રહી. વાર્તામાં પ્રયોજાતી બોલી માત્રથી આપણે જે-તે વાર્તા પ્રાદેશિક છે એમ ન માની લેવું જોઈએ. કારણકે લેખક બોલીની અનિવાર્યતાને ધ્યાનમાં રાખીને જ બોલીપ્રયોગ કરતો હોય છે.

પરંતુ જે-તે વાર્તામાં પ્રાદેશિકતા છે કે નથી એ જાણવા માટે એમાં બીજા ઘણા ઘટકતત્ત્વોની પણ ઉપસ્થિતિ હોય છે. એ આધારે પણ આપણે એ વાર્તાને પ્રાદેશિકતા સંદર્ભે તપાસી શકીએ છીએ.

❖ પ્રાદેશિક સાહિત્યમાં વાસ્તવિકતાને તેના સઘળા પરિમાણો સાથે આલેખવામાં આવે છે. હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલી જાતિઓ એમનો સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ પણ વાર્તામાં પ્રાદેશિકતાને પ્રગટાવી આપે છે. એટલે કે મૂળ રીતે એવા લોકો કે જેમની વ્યથા, વેદના સાહિત્યમાં સર્જન પામી નથી એ આવા પ્રાદેશિક સાહિત્યમાં એના તળવાસ્તવ સાથે આકાર પામતી હોય છે.

❖ પ્રાદેશિક સાહિત્ય એટલે એવું સાહિત્ય જેમાં જે-તે પ્રદેશ એની ભૌગોલિક વિશેષતા, ધરતીની મીઠી સોડમ હોય. અને આ સોડમ એ સાહિત્યમાંથી આવવી જોઈએ. પ્રદેશ એની પ્રકૃતિ, ભૂગોળ, સંસ્કૃતિ બધું જ આ સાહિત્યમાં આલેખન પામે છે. પ્રદેશનો વિશેષ આગ્રહ એ પ્રદેશના લોકજીવનનું વાસ્તવ, પ્રદેશ વિશેષની બોલી આ લક્ષણો પ્રાદેશિકતાના મહત્ત્વનાં લક્ષણો બની રહે છે.

પ્રાદેશિકતાને ગાઢ સંબંધ છે વાસ્તવિકતા સાથે. જે-તે પ્રદેશ એના સમાજજીવનનું સચોટ આલેખન પ્રદેશવિશેષનું, એની વાસ્તવિકતાનું ખરું ચિત્ર પ્રાદેશિક અસ્મિતાને ખરા અર્થમાં પ્રગટ કરી આપે છે. અહીં કોઈ એક ચોક્કસ ભૂ-ભાગ એમાં જીવાતું જીવન એની ભૂગોળ, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, વિશેષતાઓનું વાસ્તવિક આલેખન થતું હોય છે. પ્રદેશ, ભોગોલિક કે રાજકીય હોય છે અને આ પ્રદેશમાં રહેતા બધા જ લોકોની જીવનીઓ એકસરખી હોય એવું ન પણ બને.

પ્રાદેશિક સાહિત્ય સીધું જ જે તે પ્રદેશના જીવાતા, જીવન, બોલી, ભાષા અને એની આબોહવા સાથે તીવ્રપણે જોડાયેલું હોય છે. કોઈ પણ પ્રદેશ અને એની ધરતી, ભૂગોળને સમજવા માટે આવું પ્રાદેશિક સાહિત્ય એક ચોક્કસ માધ્યમ બની રહે છે. આવા સાહિત્યમાં સર્જક જે-તે પ્રદેશની આભાને ચિત્રિત કરી આપતો હોય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આવું સાહિત્ય એ આપણી પરંપરા અને સંસ્કૃતિનો એક એવો ખજાનો છે જેમાં

આપણી મહત્ત્વની એવી કથાઓ સચવાઈ છે. એટલે જ આવા સાહિત્યને કોઈ એક ચોક્કસ ભૂ-ભાગ એમાં પનપતા જનજીવન, સંસ્કૃતિ, પ્રકૃતિ સાથે નિસબત છે. એનું વાસ્તવિક નિરૂપણ એ પ્રદેશને આપણી સમક્ષ પ્રસ્તુત કરી આપે છે. વાસ્તવિકતાનો અર્થ જે વસ્તુ જેવી છે તેને તે જ અર્થમાં ગ્રહણ કરવી. આ સંદર્ભમાં ડૉ. પ્રમોદકુમાર પટેલ નોંધે છે, “વાસ્તવવાદી સાહિત્ય એટલે લોકજીવનના નક્કર કઠોર પ્રશ્નો રજૂ કરતું સાહિત્ય: એમાં ઉત્કટ સામાજિક-આર્થિક વિષમતાઓનું ઘેરુ, સંક્ષોભક ચિત્રણ હોય; ગરીબી, કંગાલિયત, શોષણ, અન્યાય કે વર્ગસંઘર્ષની વિશેષ ભૂમિકા હોય; સાથે લોકજીવનના કુત્સિત, ક્ષુદ્ર અને અશ્લીલ નિરૂપણ હોય વગેરે.” (વાસ્તવવાદ અને... ડૉ. બિપિન આશર પૃ. ૫)

વાસ્તવવાદમાં મોટાભાગે પીડિતો, ઉપેક્ષિતોની વ્યથા, વેદનાને વાચા આપવામાં આવે છે. જેમાં ગ્રામીણ પરિવેશ, પ્રકૃતિ, ભાષાનું વાસ્તવિક નિરૂપણ હોય છે. આવું સાહિત્ય સમાજ અને સમાજના લોકોની ખરી વેદનાને પ્રગટ કરતું હોય છે. એટલે કે ગરીબી, અન્યાય, સંઘર્ષ આ બધા જ પાંસાઓ આવા સાહિત્યમાં આલેખન પામે છે. વાસ્તવવાદનાં લક્ષણો પ્રાદેશિકતામાં સમાય છે. ગ્રામ્યચેતના, સમાજ એનું ગ્રામ્યવાસ્તવ, લોકજીવન, સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ બધા જ તત્ત્વોનું વાસ્તવિક આલેખન પ્રાદેશિક સાહિત્યમાં પણ જોવા મળે છે. એ અર્થમાં પણ અહીં નિકટતા જોવા મળે છે. આવા સાહિત્યમાં જે-તે પ્રદેશની પ્રજા એનું લોકજીવન કેન્દ્રમાં હોય છે. ખાસ કરીને ગ્રામીણજીવનમાં ગ્રામીણસંસ્કૃતિ આ સંસ્કૃતિનો વારસો જેટલો જે-તે પ્રદેશના ગામડાઓમાં જીવંત હોય છે એટલો શહેરોમાં નથી હોતો. લોકજીવન એ જે-તે પ્રદેશ અને એની ભૂગોળને પ્રગટ કરી આપે છે. પરંતુ આ પ્રાદેશિકતા એટલે માત્ર ને માત્ર ગ્રામીણજીવન એ વાત પણ વિચાર માંગી લે છે. કારણ કે શહેરીજીવનમાં પણ ઘણા એવા વિસ્તારો છે જ્યાં એક આગવી સંસ્કૃતિ, પ્રકૃતિ સાથે જીવાતું જીવન છે. એ લોકો એમની વેદના, વ્યથાને અનેક સાહિત્યકારોએ સાહિત્યમાં વાચા આપી છે. ત્યારે સાહિત્યમાં આલેખાયેલું એમનું જીવન પ્રાદેશિક ગણાય ખરું? એ વિચાર માંગી લે એવો પણ પ્રશ્ન છે. જેનો ઊંડાણપૂર્વક વિચાર થવો ઘટે.

પ્રાદેશિક સાહિત્યકાર સાહિત્ય સર્જન માટે ધરતીનાં નાના ખંડ વિશેષ પર પસંદગી ઉતારે છે. સામાન્ય રીતે આ તળપ્રદેશના લોકો ભદ્રસંસ્કૃતિથી વંચિત અજ્ઞાન-પછાત હોય છે. સુધરેલાપણથી દૂરના વગડાઓ, પ્રદેશના વૃક્ષની ટોચે કુપળ બનીને ફરકે તેવા લોકો આવા સાહિત્યના પાત્રો બને છે. તળપદની માટી એ માટીનો મગમઘાટ એમાં નિરૂપણ પામે છે. પ્રાકૃતિક પરિવેશનું સજીવ આલેખન સ્થળ અને કાળની કશમકશમાં ધબકતા લોકજનો અને એમના વ્યક્તિત્વના તમામ પાંસાઓ અહીં પ્રગટતા હોય છે. માનવ સમાજની માણસાઈના જીવંત ઉદાહરણો દ્વારા એ જનસમુદાયનું ચરિત્ર દર્શન સર્જક કરાવે છે. પ્રાદેશિક સાહિત્યમાં શિષ્ટભાષાનો આગ્રહ કુત્રિમ લાગે છે. ગ્રામ્ય સમાજજીવનને જીવંતરૂપે રજૂ કરવા તળબોલીનો વિનિયોગ સાર્થક બની રહે છે. પ્રાદેશિકતાને કોઈ એક ચોક્કસ વિભાવનામાં બાંધવી મુશ્કેલ છે. એને સીધો જ સંબંધ સ્થળ ચોક્કસ ભૂ-ભાગ સાથે છે પણ એની વિભાવનને મૂર્ત કરી આપતા ઘટક તત્ત્વોને આધારે આપણે એના સ્વરૂપ વિશે જાણી શકીએ. આ ઘટકતત્ત્વો એ પ્રાદેશિકતાનાં આગવા લક્ષણો છે. કોઈપણ સાહિત્યકૃતિમાં જ્યારે આપણે પ્રાદેશિકતાને તપાસીએ તો સૌ પ્રથમ આ ઘટકતત્ત્વોની ઉપસ્થિતિ અતિ આવશ્યક બની રહે છે. પ્રાદેશિકતા માટે આંચલિકતા સંજ્ઞા પણ પ્રયોજાય છે. આંચલિકતાનાં લક્ષણો દર્શાવતા હિન્દી સાહિત્યકાર ડૉ. સંધ્યા મેરીયા નોંધે છે,

- સીમિત અંચલ યા પ્રદેશ
- વિશેષ લોકજીવન કે સાંસ્કૃતિક તત્ત્વ
- પ્રભાવી પ્રાકૃતિક પાર્શ્વભૂમિ યા વાતાવરણ કી પ્રધાનતા
- સામુહિક ચરિત્ર ચિત્રણ
- નવીન સામાજિક ચેતના
- લેખક કા યથાર્થવાદી દષ્ટિકોણ
- લેખક કા જનતાંત્રિક દષ્ટિકોણ
- લેખક કા વૈજ્ઞાનિક એવમ મનોવૈજ્ઞાનિક દષ્ટિકોણ

- સ્થાનીય બોલી એવમ ભાષા કા પ્રયોગ
- પ્રાદેશિક અસ્મિતા એવમ આત્મીયતા કા ભાવ

સાહિત્યની કૃતિમાં ઉપરોક્ત લક્ષણો જ્યારે પ્રગટે છે ત્યારે સાહિત્યમાંથી પ્રાદેશિકતા પ્રગટ થાય છે અથવા તો એ સાહિત્ય પ્રાદેશિક સાહિત્ય તરીકે ઓળખાવી શકીએ. તો ગુજરાતી સાહિત્યમાં ડૉ. ભુપેન્દ્ર મિસ્ત્રી ‘ગુજરાતી પ્રાદેશિક નવલકથા’ પુસ્તકમાં પ્રાદેશિકતાનાં જે ઘટકતત્ત્વો દર્શાવ્યા છે એ ઘટક તત્ત્વો દ્વારા એમની જે-તે સાહિત્યકૃતિમાં ઉપસ્થિતિ પ્રાદેશિક અસ્મિતાને ચરિતાર્થ કરી આપે છે. આવા લક્ષણો વિશે જોઈએ તો,

પ્રદેશ અથવા સ્થળ, ઋતુચક્ર અને આબોહવા, તળપદી જાતિઓ, પરંપરાઓ, જનસ્વભાવ વ્યવસાયો, પોશાક, લોકસાહિત્ય અને લોકબોલીઓ આ ઘટકતત્ત્વો ઉપરાંત જે-તે પ્રદેશના લોકોના જીવન વ્યવહારો, રહેણીકરણી, માન્યતાઓ, શ્રદ્ધા, અંધશ્રદ્ધા જેવા ઘટકોને પણ જોડી શકાય છે. આપણે અહીંયા ટૂંકમાં આ લક્ષણોની થોડી વાત કરીએ જેથી પ્રાદેશિકતા અને પ્રાદેશિકતાની વિભાવનામાં રહેલા ગુઢ અર્થની સમજ કેળવી શકીએ.

દરેક પ્રદેશની ભૂગોળ જુદી-જુદી હોય છે. આ પ્રદેશની ભૌગોલિકતા અને એમાં વસતા માનવીઓની પ્રકૃતિ સાથેનું તાદાત્મ્ય, એનું ખાનપાન, રહેઠાણ, પોશાક, શારીરિક બાંધો, રંગ આ બધી જ બાબતોમાં વિભિન્નતા જોવા મળે છે. જેમ કે માનવીના પોશાક, રહેઠાણ, ખાનપાન પર જે-તે પ્રદેશની પ્રકૃતિ અને ભૂગોળની ઘેરી અસર થાય છે. તે પ્રદેશ એનું ગ્રામીણ જનજીવન એની વિશેષતાઓ વિભિન્નતાઓ એ પ્રદેશના સાહિત્યમાં પણ આકાર પામે છે. જેમ કે, ગુજરાતની વાત કરીએ તો ગુજરાતના કચ્છપ્રદેશ અને મધ્ય ગુજરાતના લોકજીવન એમનાં પોશાક, રહેઠાણ, ખાનપાનમાં આપણને ઘણી વિવિધતાઓ જોવા મળે છે. કચ્છમાં જોવા મળતો ભૂંગો મધ્ય ગુજરાતના ગ્રામ્યવિસ્તારમાં જોવા મળતો નથી એ મુજબ જ દક્ષિણ ગુજરાતના ડાંગ આહવા

વિસ્તારનાં આદિવાસીઓની રહેણીકરણી, ખાનપાન, રહેઠાણ કચ્છ અને ઉત્તર ગુજરાતના લોકો કરતા ભિન્ન છે. દક્ષિણ ગુજરાતના આદિવાસી લોકોની પરંપરાઓ રીતરિવાજો, માન્યતાઓ, ઉત્સવો બીજા પ્રદેશો કરતાં નોખા છે. એટલે કે દરેક પ્રદેશને એની નિજી ઓળખ છે. અને આ ઓળખ એ જ પ્રાદેશિકતા છે. માનવી જ્યાં જે સ્થળે વસવાટ કરે છે એ પ્રદેશ સ્થળ એની પ્રકૃતિ સાથે સમાયોજન સાધી વ્યવસાય પસંદ કરતો હોય છે. કચ્છના મીઠાના રણમાં એ અગરિયો બને છે. તો સમુદ્રકિનારે માછીમાર બને છે. તો મધ્ય ગુજરાતના ચરોતર જેવા મેદાન પ્રદેશમાં એ ખેડૂત બને છે. એટલે કે એના જીવનઉત્કર્ષ, વિકાસ પાછળ પણ જે-તે પ્રદેશ સ્થળ એની ભૂગોળ, આબોહવાની અસર ચોક્કસપણે જોઈ શકાય છે. ગુનેગારને દેશવટો જેવી સજા આપવામાં આવે એમાં પણ આપણે એની માટી સાથેનું જોડાણ જોઈ શકીએ છીએ. જે પ્રદેશ જેટલો સમૃદ્ધ છે એટલો જ એમાં વસવાટ કરતો માનવી સમૃદ્ધ હશે. કચ્છ અને ચરોતરના લોકોની જીવન, રહેણીકરણીની સરખામણી કરતાં આ વાત સ્પષ્ટ થતી જણાશે. જ્યારે સાહિત્યની વાત કરવામાં આવે ત્યારે કચ્છના રણપ્રદેશ કે દરિયાકિનારે વસતો સર્જક એના સાહિત્ય સર્જનમાં દરિયાઈ પરિવેશ કે રણપ્રદેશનો પરિવેશ એના સઘળા પરિમાણો સાથે પ્રગટાવશે ત્યારે આ પ્રદેશ તેની પ્રાદેશિકતા લઈને આવે છે. એ પ્રમાણે જ દરેક સર્જક પોતાના પ્રદેશને વજ્રદાર રહી એ પ્રદેશની વિવિધતા, વિભિન્નતા વિશેષતા એની પ્રાકૃતિક આભા, આબોહવા, લોકજીવન, લોકસંસ્કૃતિને પોતાના સાહિત્યમાં આલેખતો હોય છે. અને આ બધા ઘટકતત્ત્વોનું એ સાહિત્યમાં થતું આલેખન એ પ્રાદેશિકતા છે.

ભારત ઋતુઓનો દેશ છે. અહીં મુખ્ય ત્રણ ઋતુઓ શિયાળો, ઉનાળો અને ચોમાસુ સાથે હેમંત,શિશિર, વસંત, શરદ, ગ્રીષ્મ અને વર્ષા જેવી છ પેટાઋતુઓ પણ છે. પણ બધી જ ઋતુઓ અને એ પ્રમાણેની આબોહવા પણ પ્રાદેશિકતા સાથે જોડાયેલી છે. વર્ષાઋતુમાં પ્રકૃતિમાં આવેલો બદલાવ કે વસંતમાં ખીલેલાં પુષ્પો કાલિદાસ જેવા કવિને આકર્ષે ત્યારે જે-તે પ્રદેશની ઋતુઓનો આઠ્ઠાઠક વર્ણન લઈને આવે છે. ત્યારે પ્રકૃતિ, ઋતુઓ, આબોહવામાં આપણે પ્રાદેશિકાને પ્રગટ થતી જોઈ શકીએ છીએ. આબોહવા પણ એટલી જ મહત્ત્વની છે કારણ કે એમાં પણ પ્રદેશે-પ્રદેશે ભિન્નતા જોવા મળે છે. અને એની માનવ જીવન પર થાય છે. એટલે કે આબોહવાની

અસર પણ પ્રાદેશિકતા પર જોઈ શકાય છે. જે-તે પ્રદેશોમાં વસતી તળપદ જાતિઓને પોતાના આગવા જીવનવ્યવહારો હોય છે. જે પ્રાદેશિક વિશેષતાઓને મૂર્ત કરી આપે છે. ગુજરાતમાં વસતા આદિવાસીઓ વિચરતી વિમુક્ત જાતિઓ, પશુપાલન કરતી જાતિઓ, આજાતિઓમાં ખેતી પશુપાલન તો નટ,વાદી, મદારી, બજાણીયા, નાયક જેવી જાતિઓ ભટકી પોતાનું જીવન ગુજરાન ચલાવતી હોય છે. આ જાતિઓને તેમની આગવી પરંપરા, માન્યતાઓ, રીતરિવાજો, ઉત્સવો, પ્રથાઓ, શ્રદ્ધા અને અંધશ્રદ્ધાઓ છે. આ સર્વ એમના જીવનમાં વણાઈ ગયાં છે. જે એમનો વારસો છે. અને આથી જે પ્રદેશમાં તેઓ સ્થાયી થયા હોય છે તે પ્રદેશ અને એનું આગવું વ્યક્તિત્વ આ જાતિઓમાં પ્રગટશે. જોકે આધુનિક યુગની અસર, સ્થળાંતરણ જેવા કારણો આ જાતિઓ અને તેમના જીવનમાં રહેલી પ્રાદેશિક વિશેષતાઓને તારવવામાં બાધક બને. તેમ છતાં પણ તેમના મૂળમાં જે રહેલું છે તે પ્રકાશમાં આવ્યાં વગર રહેતું નથી. જેમ કે રબારી, ભરવાડ, ચારણો, મેર, વાઘરી, કોળી જેવી જાતિઓને તેમના પોતાના આગવા વ્યવહારો, બોલી સંસ્કૃતિ છે. તો ડુંગરો, પર્વતો પર વસતા આદિવાસીઓ જેવા કે ગામિત, દુઃભીલ, જેવી આદિવાસી કોમો કરતાં મેદાની પ્રદેશમાં વસતા કોળી, ભીલ, પાટણવાડિયા જેવી આદિવાસી કોમોની પરંપરા જીવન વ્યવહારમાં ઘણી ભિન્નતા જોવા મળે છે. એટલે કે વિભિન્ન પ્રદેશોમાં પોતાની આગવી ભાતીગળ સંસ્કૃતિ સાથે જીવન જીતતી આ કોમો, જાતિઓ જે-તે પ્રદેશને તેની આગવી વિશેષતા સાથે પ્રસ્તુત કરી આપે છે. આ જાતિઓ તેમના આગવા ઉત્સવ, મેળા, રીતરિવાજો, વહેમો, શ્રદ્ધાઓ, અંધશ્રદ્ધાઓ આ બધી જ વિગતોમાં પ્રાદેશિકતા પ્રગટે છે.

જે-તે પ્રદેશમાં વસતા લોકોને પોતાની આગવી પરંપરાઓ હોય છે. આ પરંપરાને વળગી રહેવામાં તેઓ જીવન સાર્થક્ય અનુભવતા હોય છે. પરંપરા એટલે કોઈ એક જૂથ કે સમુદાયના સભ્યોના એવા સમાન વિચાર આદતો, પ્રથાઓ તથા સંસ્થાઓ જે મૌખિક સ્વરૂપે એક પેઢીથી બીજી પેઢીમાં ઉતરે છે. એટલું જ નહીં અનેક પેઢીઓ સુધી પોતાના મૂળ સ્વરૂપે સચવાઈ રહે છે. આવી પરંપરા જે-તે જૂથ, સમુદાય કે પ્રજાનીનિજ ઓળખ બને છે. આ પરંપરા જે-તે સંસ્કૃતિનું અભિન્ન અંગ હોય છે. પેઢીઓથી ચાલી આવતી આવી પરંપરામાં જે-તે

પ્રદેશ એનું લોકજીવન અને એમની પ્રાદેશિકતા પ્રતિત થાય છે. જેમ કે દક્ષિણ ગુજરાતના ડાંગ-આહવાના જંગલોમાં વસતી આદિવાસી પ્રજા પ્રકૃતિના તત્ત્વો, વૃક્ષોની પૂજા કરતા હોય છે. આ ઉપરાંત વાઘદેવ જેવા દેવોને માનતા હોય છે. આ પરંપરાઓ પેઢી દર પેઢી આગળ વધતી હોય છે. એક રીતે તો સ્થળાંતરણ આમાં અસર કરતું હોય છે. પણ પોતાના મૂળ સાથે જોડાઈ જવાની અને એને જાળવવાની ભાવનામાં પ્રાદેશિકતા પ્રગટ થાય છે. માણસે માણસે સ્વભાવ જુદો જુદો હોય છે. અને કોઈ એક આખા સમુદાય કે જાતિના સ્વભાવ પણ એમની વિશિષ્ટ પ્રકૃતિ હોઈ શકે. એ વાત સાથે સમાજશાસ્ત્રીઓ પણ સંમત થાય છે. જે-તે પ્રદેશ એમાં વસતા જન અને એમનો સ્વભાવ એકબીજા સાથેની વર્તન આ બધી બાબતોમાં પ્રાદેશિકતા અને એની વિશેષતા પ્રતીત થાય છે.

પ્રદેશ અને એની ભૂગોળ પર આધાર રાખી જીવન જીવતા પ્રજાજનોના વ્યવસાયો પણ એક અગત્યનું ઘટક તત્ત્વ છે. આ વ્યવસાયો પ્રદેશ પ્રમાણે ભિન્ન હોય છે. જુદી જુદી જાતિઓને પણ વારસાગત વ્યવસાયો હોય છે. તો જે-તે પ્રદેશ એની ભૌગોલિક સ્થિતિ આધારિત પણ વ્યવસાયો હોય છે. દરિયા કિનારે વસતો માનવી માછીમારી, વહાણવટા સાથે તો કચ્છના ખારાપાટમાં વસતો વ્યક્તિ મીઠું પકવતો હોય, મધ્ય ગુજરાતના ફળદ્રુપ મેદાન પ્રદેશોમાં વસતો વ્યક્તિ ખેતી, પશુપાલન જેવા વ્યવસાય સાથે જોડાયેલો હોય છે. તો કેટલાક લોકો પ્રદેશની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ અને પ્રાકૃતિક વિશેષતાઓને અનુરૂપ એ પ્રદેશમાં ચાલતા કોઈ વ્યવસાયમાં જોડાઈને જીવન ચલાવે છે. ઘણી એવી જ્ઞાતિઓ પણ છે જે વ્યવસાય સાથે પરંપરાગત રીતે જોડાયેલી છે. જાતિગત વારસાગત વ્યવસાયો પણ પ્રાદેશિકતાને પ્રગટ કરી આપે છે. પ્રદેશ એમાં જીવાતા જીવન, સંસ્કૃતિ સાથે એની વિશેષતાઓને ઉપસાવી આપતું તત્ત્વ છે ઉત્સવો. મનુષ્ય ઉત્સવ પ્રિય છે. વિભિન્ન પ્રદેશોમાં ઉજવાતા ઉત્સવો પણ પ્રાદેશિકતાને પ્રગટાવનારું મહત્ત્વનું તત્ત્વ છે. ઉત્સવ સાથે જીવન જીવતા માણસને જીવન ઉત્સવ લાગે. મોટેભાગે આ ઉત્સવોમાં સમાનતા જોવા મળે છે. પરંતુ એને ઉજવવાની પદ્ધતિમાં વિવિધતા જોવા મળે છે. જેમ કે હોળી જેવો તહેવાર સમગ્ર ગુજરાતમાં ઉજવાય છે. પરંતુ દાહોદ, છોટાઉદેપુરમાં વસતા આદિવાસીઓમાં આ તહેવાર નોખા મિજાજ, ઉત્સાહ, રંગ સાથે ઉજવાય છે. ઘેર માંગવી ઘેરૈયા બની પરંપરિક લોકનૃત્ય કરવું આ

બધી વિગતો સાથે મેળાઓ, લોકસંગીત, લોકવાદ્યો આ બધી જ વિગતો પ્રાદેશિક બની રહે છે. એકધારા જીવનથી માણસ થાકે નહીં એટલે વર્ષ દરમિયાન સતત ધાર્મિક, વ્યક્તિગત, સામુહિક, વ્યવસાયિક, સામાજિક એમ ઘણા બધા ઉત્સવો-તહેવારો આવતા હોય છે. આ ઉત્સવો આપણને પ્રેમ, અને પ્રસન્નતાથી ભરી દે છે. ગુજરાતમાં અખાત્રીજ, જન્માષ્ટમી, ધરોઆઠમ, ઉતરાયણ જેવા તહેવારોનું પ્રાદેશિક મૂલ્ય પણ ઘણું વધ્યું છે. કારણ કે આ તહેવારો ખેડૂત જીવન સાથે જોડાયેલા તહેવારો છે. જે-તે પ્રદેશ અને એના કૃષિજીવન, પશુપાલનને પણ પ્રગટાવી આપે છે. એ અર્થમાં પણ ઉત્સવ પ્રાદેશિકતા સાથે જોડાયેલા છે. જે-તે પ્રદેશ એમાં પાંગરતું લોકજીવન અને એ લોકોનો પહેરવેશ પ્રાદેશિકતા પ્રમાણે જુદો જુદો હોય છે. વેશપરિધાન જે-તે પ્રદેશના જનોની સાચી ઓળખ છે. એટલે કે કચ્છના માલધારી કે સૌરાષ્ટ્રના આહિર કે ડાંગના આદિવાસીનો પહેરવેશ આપણને એની સાચી પ્રાદેશિક ઓળખ આપી દે છે. આ લોકોને આપણે ક્યારેય પૂછવું નથી પડતું કે એ કયા પ્રદેશમાંથી આવ્યાં છે. એમનો પોશાક એમની ઓળખ બની રહે છે. એ મુજબ જ મદારી, વાઘરી, ભરવાડ, રબારી જેવી કોમો તેમના આગવા વેશપરિધાનથી નોખી તરી આવે છે. તો આ પોશાક પણ ઋતુ પ્રમાણે વિવિધતા ધરાવતો હોય છે. અને આમ એમાં પણ આપણે પ્રાદેશિક અંશો જોઈ શકીએ છીએ.

દરેક પ્રદેશ અને દરેક પ્રજાનો અમૂલ્ય એવો વારસો છે તેમનું લોકસાહિત્ય. જ્યાં લોક એટલે સમાન પરંપરા ધરાવતો નિશ્ચિત ભૌગોલિક ક્ષેત્રમાં નિવાસ કરતો માનવસમૂહ. આ સમૂહનો હર્ષ, શોક, આનંદ સર્વે એમના સાહિત્યમાં લોકગીત, દુહા, ભજનો, લોકકથાઓ રૂપે પ્રગટે છે. જેમાંથી જે-તે પ્રદેશની પ્રાદેશિક અસ્મિતા ઉજાગર થાય છે. લોકસાહિત્ય પ્રદેશ એના જનજીવનનું સાચું સંવેદન છે. એમાં કોઈ ચોક્કસ ભૂ-ભાગ પર રહેતા લોકોની સંવેદના અને ઊર્મિઓ જોડાયેલી હોય છે. એ પ્રદેશ એની પ્રજાના આચારવિચાર, જનવ્યવહારો, રીતરિવાજો, સ્વભાવ, માન્યતાઓ, શ્રદ્ધા, વહેમ, અંધશ્રદ્ધા આ બધાની સાચી ઓળખ આવા લોકસાહિત્યમાંથી મળે છે. એ અર્થે લોકસાહિત્ય પણ પ્રાદેશિકાને પ્રગટાવનારું મહત્ત્વનું તત્ત્વ બની રહે છે. પ્રદેશમાં વસતી પ્રજા અને એમાંય આ પ્રજાના મુખેથી પ્રદેશ પ્રાંત પ્રમાણે જુદીજુદી બોલીઓ સાંભળવા મળે છે. એક પ્રદેશમાં બોલાતી

બોલી બીજા પ્રદેશમાં બોલાતી બોલી કરતાં એના નોખા લય-લહેકાને લાક્ષણિક રીતે અલગ પડે છે. આ બોલીઓ થકી જે-તે પ્રદેશ એમાં જીવાતું જીવન એની પ્રાદેશિક અસ્મિતા સાથે પ્રગટ છે. જે તે પ્રદેશ એના તળજીવન, તળવાસ્તવને પ્રગટાવવા માટે એના વ્યક્તિત્વને ઉજાગર કરવા માટે સર્જક બોલી પાસેથી કામ લેતો હોય છે. જે તે પ્રદેશમાં બોલાતી તળબોલીના ચમકારા જે તે પ્રદેશના આગવા પરિવેશને જીવંત કરી આપે છે. કારણ કે દરેક પ્રદેશમાં એના નોખા રૂઢિપ્રયોગો, કહેવતો તળશબ્દોનો નોખું શબ્દભંડોળ હોય છે. એનું આગવું વ્યાકરણ સાહિત્યમાં તળજીવનને પ્રગટાવી આપે છે. આ વાતને સમજવા આપણે જ્યારે કચ્છી બોલી બોલતું પાત્ર અને પટ્ટણી બોલી બોલતા પાત્રને સાથે મૂકી જોઈએ તો બંનેની બોલીમાં મોટો ભેદ જોવા મળશે. એ રીતે જે તે પ્રદેશમાં બોલાતી બોલી એનો આગવો મિજાજ સાહિત્યમાં પ્રાદેશિકતાને મૂર્ત કરનાર મહત્ત્વનું તત્ત્વ બની રહે છે. ઉપરોક્ત બધા જ ઘટકતત્ત્વો ઉપરાંત જે તે પ્રદેશમાં લોકજીવનમાં વ્યાપેલી શ્રદ્ધા, અંધશ્રદ્ધા, વહેમો, માન્યતાઓ આ બધા ઘટકોમાં પણ પ્રાદેશિકતા પ્રગટતી જોવા મળે છે. કારણ કે પ્રાદેશિક ભિન્નતા સાથે સાથે ઉપરોક્ત બધા ઘટકો બદલાતાં હોય છે. કાઠીયાવાડનાં પ્રાદેશિક જનજીવનમાં વ્યાપેલા વહેમ, અંધશ્રદ્ધા કચ્છનાં લોકજીવન કરતાં જુદા હોય છે. એ જુદાપણું પ્રાદેશિક લાક્ષણિકતાઓને પ્રગટ કરી આપે છે. અંધવિશ્વાસ બધે જ હોય છે પણ ખાસ કરીને ગ્રામીણ પરિવેશમાં દેશીજીવન જીવતા લોકોમાં એનો વ્યાપ વધુ હોય છે. ભૂતપ્રેત, ડાકણ જેવા અંધવિશ્વાસો આ સાહિત્યમાં આલેખન પામે છે. આ લક્ષણો જે-તે સાહિત્યને પ્રાદેશિક બનાવે છે. જે તે પ્રદેશ એના જનનું સંવેદન એ પણ એની ભૌગોલિક અસ્મિતા સાથે પ્રગટે છે ત્યારે તે પ્રાદેશિકતા. ચોક્કસ ભૂગોળ, સંસ્કૃતિ, પર્યાવરણીય પરિબળોપ પ્રાદેશિકતાને પ્રગટાવી આપે છે.

પ્રાદેશિકતાનો અર્થ એ છે કે કોઈપણ એક ચોક્કસ ભૂ-ભાગ એના વિસ્તારના સત્ત્વને ઉજાગર કરતું જીવન. જે કોઈ ચોક્કસ વાતાવરણ નથી પરંતુ તે વિસ્તારની પ્રાદેશિકતાનું પ્રતીક છે. જેમાં જે-તે પ્રદેશ, સ્થળ સમય, જાતિ, ધર્મ, ભૂગોળ, આર્થિક, સામાજિકવ્યવસ્થા બધું જ ઊભરી આવે છે. કોઈ એક ચોક્કસ વિસ્તારની વાસ્તવિકતા તેનું સામાજિકજીવન આદતો, ટેવો, કુટેવો, રીતરિવાજો, ભાષા સર્વે પ્રાદેશિક છે. પ્રાદેશિકતા એક

એવો વિભાવ છે જેના પોતાના મૂલ્યો કોઈ પણ બહારની અસરતી નાશ પામ્યાં નથી. જેમ જે તે ભૌગોલિક સ્થાનમાં પાંગરતી પ્રકૃતિ ભિન્ન હોય છે તેમ જ ત્યાં પાંગરતું જનજીવન પણ વિશિષ્ટ હોય છે. જે અન્ય કરતા ભિન્ન હોય છે. આવું સાહિત્ય એની અસ્મિતા સાથે પ્રગટે છે ત્યારે એમાં પ્રાદેશિકતા પણ પ્રગટ થાય છે. આ સાહિત્યમાં સર્જક કોઈ એક ચોક્કસ ભૂ-ભાગને સંપૂર્ણપણે વફાદાર હોય છે. આ ભૂભાગ પરના જનજીવનની સકારાત્મક અને નકારાત્મક બંને બાજુઓને કોઈપણ પ્રકારના પૂર્વગ્રહ વગર એની વાસ્તવિકતા સાથે તે સાહિત્યમાં પ્રગટાવી આપે છે. આમ પ્રાદેશિકતાની કોઈ નિશ્ચિત વિભાવના આપવી મુશ્કેલ છે. આથી પ્રાદેશિક સાહિત્યની વિભાવના યુગે યુગે, દેશ-દેશ અને પ્રદેશે-પ્રદેશ બદલાતી રહે છે. સામાજિક, ભૌગોલિક અને ભાષાકીય માપદંડો પણ સાહિત્યિક પ્રાદેશિકતાને ખરી રીતે વ્યાખ્યાયિત કરી શકતા નથી.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રાદેશિકતાની વાત કરીએ તો ૧૨મી શતાબ્દીના ઉત્તરાર્ધથી આપણને પ્રાદેશિક ભાષામાં રચાયેલી કૃતિઓ મળવા લાગે છે. અને આજે નૂતન સાહિત્યનો ઉદય થયો તે અનેક રીતે પોતાની વિશેષતા વિકસાવતું અને નિરાલી મુદ્રા ધારણ કરતું ચાલે છે. સાથે એ પણ સ્પષ્ટ છે કે પુરોગામી સાહિત્યના પણ તેમાં ઘણા મોટા પ્રમાણમાં અનુવાદ, અનુકરણ કે અનુવર્ધન છે. મધ્યકાળમાં આપણને પ્રાદેશિક સાહિત્ય જુજ મળે છે. એ રીતે જ સુધારક યુગમાં સુધારાવાદી સાહિત્ય પછી સાક્ષરયુગમાં સુસંસ્કૃત સાહિત્ય અને ગાંધીયુગમાં ગાંધીજીના આગમન પછી ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રાદેશિક સાહિત્ય પ્રમાણમાં વધુ ખેડાય છે. ગાંધીજીએ કોશિયાને પણ સમજાય એવી ભાષામાં સાહિત્ય સર્જાય એવા આગ્રહ રાખ્યો. ગાંધીવિચારથી પ્રેરિત એવા અનેક સર્જકોએ આવું સાહિત્ય સર્જવા માંડ્યું. આ સર્જકોમાં ઝવેરચંદ મેઘાણી, પન્નાલાલ પટેલ, ઉમાશંકર જોશી, ઈશ્વર પેટલીકર, પીતાંબર પટેલ, ચુનીલાલ મડિયા જેવા સર્જકો પોતાના સર્જનમાં પ્રાદેશિકતાને આલેખે છે. આ સાહિત્યકારોએ એ સમયના ગ્રામ્યજીવન એના સમાજવાસ્તવને કલાત્મક રીતે નવલકથાઓ, વાર્તાઓ, કાવ્યોમાં આલેખ્યું છે. ઝવેરચંદ મેઘાણી ‘સોરઠ તારા વહેતા પાણી’માં સોરઠ પ્રદેશનું વાસ્તવિક ચિત્ર આલેખે છે. તો પન્નાલાલ ગુજરાતના ઈશાન પ્રદેશને પેટલીકર ચરોતર પ્રદેશ અને પીતાંબર પટેલ ઉત્તર ગુજરાતના

લોકમાનસને એની સઘળી વાસ્તવિકતા સાથે સાહિત્યમાં અભિવ્યક્ત કરે છે. ઉમાશંકર જોશી, પન્નાલાલ પટેલ, ઈશ્વર પેટલીકર, યુનીલાલ મડિયાની વાર્તાઓમાંથી પસાર થતાં ગાંધીયુગ અને એના ગ્રામીણ પ્રાદેશિક પરિવેશને પામી શકાય છે. ગુલામી તળે દબાયેલા લોકો, એ લોકોની પીડા, વ્યથા, વેદનાને વાચા આપતું આ સાહિત્ય તે સમયે સર્જ્યું અને નોખી પ્રાદેશિક અસ્મિતા સાથે પ્રગટ્યું. ત્યારબાદ ગુજરાતી સાહિત્યમાં આધુનિક સમયગાળો આવે છે. જેમાં પ્રાદેશિક સાહિત્યનાં જૂજ ઉદાહરણો મળે છે. એટલે કે સાહિત્યમાં સમાજ એનું જીવન એની સમસ્યા, પ્રશ્નોની જગ્યાએ આ સમયગાળો સાહિત્યની કળાત્મકતાને આલેખી આગળ વધતો જાય છે. એટલે કે આધુનિક વાર્તામાંથી સમાજ દૂર થાય છે. અને વાર્તા રૂપકેન્દ્રી બને છે. ત્યાં સાહિત્યમાંથી વ્યક્તિવિશેષ, સ્થળ વિશેષ અને સમયની બાદબાકી થાય છે. અનુઆધુનિક સમયમાં સાહિત્ય ફરીથી સમાજાભિમુખ બને છે. અને આ સમયગાળાની વાર્તાઓમાં સમાજ એના મૂલ્યો, રહેણીકરણી, રીતરિવાજો, તળબોલી માન્યતાઓ, પરંપરાઓ, પહેરવેશ, ખાનપાન, ભૂગોળ, સંસ્કૃતિ આ બધું જ એના વાસ્તવ સાથે આલેખન પામે છે. અને આ સાહિત્યમાં માનવજીવનની વેદના, વ્યથા, પીડાઓ, સમસ્યાઓ, શોષણનું સંવેદાત્મક આલેખન થાય છે. અનેક પ્રદેશના વાર્તાકારો, સાહિત્યકારો પોતાના પ્રદેશ-વતન પ્રત્યેની કટિબદ્ધતા, પ્રતિબદ્ધતા સાથે સાહિત્યમાં પોતાના પ્રદેશ એના લોકજીવન, ભૂગોળ, લોકસંસ્કૃતિ, પ્રકૃતિ, બોલી, ઈતિહાસ આ બધી જ વિગતોને આલેખે છે. જ્યાં પ્રાદેશિકતા પ્રગટે છે. એટલું જ નહિ પણ પ્રાદેશિકતાને વિભાવનામાં પણ પરિવર્તન આવે છે. એટલે કે ગાંધીયુગમાં જે પ્રકારે તળજીવન એના શોષણ એની વ્યથા, વેદનાનું વાસ્તવિક ચિત્ર સાહિત્યમાં આલેખન પામ્યું એવું સાહિત્ય અનુઆધુનિક સમયગાળા દરમિયાન સર્જ્યું. સાહિત્યના કળાનાં માપદંડો એના રૂપથી ભરમાયેલો સર્જક ફરી પાછો છેવાડાના માણસ પાસે જાય છે. અને એના પ્રદેશ, ભૂગોળ, સંસ્કૃતિ, પ્રકૃતિ આ સઘળા પાંસાઓને ખપમાં લઈ એના સમાજ એના પ્રશ્નો, સમસ્યાઓ, પીડા, વ્યથા, વેદના, શોષણને સાહિત્યમાં વાસ્તવિકપણે આલેખે છે. જ્યાં વાસ્તવિકતા સાથે પ્રાદેશિકતા પ્રગટે છે.

૧.૩ સાહિત્ય અને પ્રાદેશિકતા:

કળા એ જીવનની ઉપજ છે. અને એમાંથી જ એ પોષાતી હોય છે. એ જીવનની પ્રતિક્રિયા છે. અને આથી જ તે જીવન પ્રત્યેના એના ઉત્તરદાયિત્વને નકારી ન શકે. એવી જ કળા સાહિત્ય છે. સાહિત્ય એટલે સહનહિતન્ય = સાહિત્ય. અથવા જેમાં ઘણા બધા હિત એક સાથે હોય એ સાહિત્ય. અંગ્રેજીમાં સાહિત્ય માટે 'લિટરેચર' શબ્દ છે. લિટરેચર લેટિન શબ્દ 'લેટર' ઉપરથી આવે છે. પોતાના હૃદયમાં પડેલી અતરંગ અનુભૂતિની અભિવ્યક્તિ કરવાની કળાને સાહિત્ય કહે છે. કોઈપણ સંસ્કૃતિને ઉજાગર કરવા માટે તે કાળખંડનું સાહિત્ય મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. સાહિત્ય જે-તે સમયનાં સમાજ અને એના સઘળા પાંસાઓને પ્રતિબિંબિત કરતું હોય છે. સાહિત્ય શબ્દવિશ્લેષણ હંમેશાથી ચર્ચાનો રસપ્રદ વિષય રહ્યો છે. ઇ.સ પૂર્વે સાતમીથી આઠમી સદીમાં સાહિત્ય શબ્દનો પ્રયોગ થયો હોવાનું જણાય છે. આ સમયગાળા પહેલા સાહિત્ય શબ્દના સ્થાને 'કવિતા' શબ્દપ્રયોગ થતો હોવાનું કહેવાય છે. ભાષાવિજ્ઞાનનો નિયમ કહે છે કે જ્યારે એક જ અર્થમાં બે શબ્દોનો ઉપયોગ થતો હોય ત્યારે એમાંથી એક અર્થ સમેટાઈ જાય છે અથવા બદલાઈ જતો હોય છે. સંસ્કૃત ભાષામાં જ્યારે કાવ્ય અને સાહિત્યનો પ્રયોગ એક જ સંદર્ભમાં થવા લાગ્યો એ પછી કાવ્ય શબ્દ ધીરે ધીરે સંકોચાવા લાગ્યો. આજે કાવ્યનો અર્થ 'કવિતા' પૂરતો સીમિત છે. અને સાહિત્ય શબ્દને વ્યાપક સર્જનના અર્થમાં લેવામાં આવે છે. વાલ્મિકી રચિત 'રામાયણ' હોય કે પછી મહર્ષિ વેદ વ્યાસ રચિત 'મહાભારત' હોય, હોમર રચિત 'ઈલીયડ' હોય કે 'ઓડીસી' હોય કે મિલ્ટન રચિત 'પેરેડાઇઝ લોસ્ટ' હોય આ બધી વાતો સેંકડો વર્ષોથી આપણી સામે યથાતથ એવી ને એવી તરતી જ રહી છે. આ બધામાં એવું શું છે કે સદીઓ વીત્યા પછી પણ એના સર્જક અને સર્જન બંને આપણી સમક્ષ એવાએ એવા જ રહ્યાં છે. કારણ આ બધામાં જે વાત કહેવાઈ છે એ એવા માણસની છે કે જે માણસ હજુ સુધી બદલાયો નથી. બહારથી બધું જ બદલાઈ ગયું છે અને છતાં અંદર રહેલો મૂળ માણસ નથી બદલાયો. આ સાહિત્ય સર્જકોએ જે સર્જન કર્યું છે એ એવા માણસનું છે કે જે માણસ સદીઓ પછી પણ એવો ને એવો જ છે.

સાહિત્ય હંમેશા સ્થળ અને કાળનાં સ્પંદનો ઝીલે છે. એ સમયની લોકજીવન તથા આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક બાબતો એમાં વણાઈ જાય છે. સાહિત્યકારોની કાલ્પનિક રચનાઓમાં પણ એ સમયમાં બનતી ઘટનાઓની ઝલક મળી રહે છે. આવું થાય છે કારણ કે સાહિત્યકાર પોતે પણ સમાજનો હિસ્સો છે. અને સમાજમાં બનતી ઘટનાઓથી એ પોતે અને એનું કુટુંબ પ્રભાવિત થાય છે. જે-તે સ્થળ સંદર્ભ સમાજમાં ઘટતી સારી નરસી ઘટનાઓમાંથી જ સર્જકને સર્જન માટેની સામગ્રી મળતી હોય છે. સાહિત્યની સર્જન પ્રક્રિયામાં સર્જક એનું 'Raw Material' સમાજમાંથી લે છે. કોઈ પણ પ્રદેશમાં જીવતો સર્જક એના પ્રદેશને ઉવેખી સર્જન ન કરી શકે. એટલે કે પ્રદેશ એની પ્રાદેશિકતા આત્મા સાથે એમાં આવવાનો જ પ્રકૃતિ સાથે પાંગરેલી સંસ્કૃતિ પણ એમાં બાકાત રહેતી નથી. સર્જકનો નાતો સંસ્કૃતિ સાથેનો અને સંસ્કૃતિનો નાતો પ્રકૃતિ સાથેનો છે. એટલે કે અહીં પ્રકૃતિ પણ પાત્ર બનીને આવે છે. કૃતિ સર્જન થતું હોય ત્યારે સર્જક અને એનું અનુભવ વિશ્વ કામ કરતું હોય છે. અને સર્જકનાં આ અનુભવવિશ્વ પર જે-તે પ્રદેશની પ્રાકૃતિક, સાંસ્કૃતિક, સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક વિશેષતાઓ અને લાક્ષણિકતાઓનો પ્રભાવ પડતો જ હોય છે. એટલે કે કોઈપણ સાહિત્યકાર કૃતિમાં કોઈ પણ ઘટના, કથાનું આલેખન કરતો હોય ત્યારે ઘટનાના સ્થળ-કાળનું આલેખન સ્વાભાવિક જ કરતો હોય છે. આવો સર્જક પોતાના સ્થળથી અલીપ્ત રહી શકતો નથી. આવી સાહિત્યકૃતિમાં એ જે પ્રદેશમાંથી આવી છે એ પ્રદેશ એની ભૂગોળ એટલે કે નદી, ધરતી, પર્વત, વનસ્પતિઓ બધું જ એમાં આલેખન પામે છે. એ સાથે સાથે એ પ્રદેશનું પ્રાદેશિક જનજીવન, સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક, રાજકીય આ સઘળા પાંસાઓ એમાં પ્રગટે છે. આ બધા તત્ત્વો જે તે પ્રદેશ એમાંથી જ જન્મેલા પાત્રો તેમના વ્યક્તિત્વ જીવનવ્યવહારના ઘડતરમાં ઘણા નિર્ણાયક બની રહે છે. જે ભૂમિના પાણીએ માનવીના હૃદયના મૂળને સિંચ્યાં હોય તથા એ ભૂમિ પર રચાયેલ ઇતિહાસ અને સાહિત્યની પરંપરાએ જેમને હૃદયથી સમૃદ્ધ કર્યાં હોય એ ભૂમિની ધૂળ અને એની સાથેનું જોડાણ સાહિત્યમાં પણ ઉપસે જ.

મનુષ્યના જીવન પર એ જે પ્રદેશ, અંચલ, જનપદમાં રહેતો હોય છે એનો પ્રભાવ વિશેષ હોય છે. અને એને જીવનમાં જે અનુભવ્યુ છે એ એના સાહિત્યમાં પણ આલેખન પામે છે. એટલે કે જે-તે પ્રદેશનાં સાહિત્યમાં

એ પ્રદેશ એનો ગ્રામ્યપરિવેશ, સમાજ, તળબોલી આ બધું જ વાસ્તવિકપણે આલેખમાં આવે છે. સાહિત્ય હંમેશા સમાજનાં જીવાતા જીવનના આધારે રચાતું હોય છે. જે-તે સમાજજીવનની ખાસિયતો ક્ષતિઓ, પ્રશ્નો વગેરે વાસ્તવિક ઘટનાને પ્રતીકાત્મક રીતે વ્યક્ત કરતું હોય છે. જે તે પ્રદેશમાં વસતા સર્જકનો ઉછેર, કુટુંબ, શિક્ષણ, જ્ઞાતિ, આસપાસનું વાતાવરણ આ સંદર્ભોથી એનું વ્યક્તિત્વ ઘડાયું હોય છે. એટલે કે એ જો કોઈ એક પ્રદેશના કોઈ એક ગામડામાં જન્મ્યો છે તો તે એ ગ્રામ્યજીવન, પરિવેશ, બોલી સાથે એના સઘળા આયામો એના સર્જનમાં પ્રતિબિંબિત થશે જ. કારણ કે એ એના હાડમાંસ, લોહીમાં સ્થાપિત થયેલું છે. જેને મૂળ કહે છે. એ મૂળ (roots) સાથેનું જોડાણ સાહિત્ય સાથે જે તે પ્રદેશ અને એની પ્રાદેશિકાને જોડી આપે છે. કોઈપણ પ્રદેશનું સાહિત્ય તે પ્રદેશની ભાતીગળ લોક જાગીર છે. સાહિત્ય તે સમયનાં સમાજની રહેણીકરણીને પ્રતિબિંબિત કરતો આઈનો છે. માનવીનો માનવી સાથેનો સ્થળ, પ્રદેશ પરિવેશ સાથેનો લગાવ અદ્ભુત હોય છે. આ લગાવો પરદેશી લાગતી ભૂમિ પર સ્મરણરૂપે અને બધું છૂટી ગયાનાં, વિછિન્ન થયાનાં, એકલાઅટલા પડી ગયાનાં બધા પ્રકારના સેટ વચ્ચે પણ ‘અપસેટ’ પણાનાં ભાવ સંવેદનનો સાથે ઊભરી આવતાં હોય છે. આ મૂળનિ વાત કરીએ ત્યારે આ મૂળથી છૂટા પડી ગયાનો ઝૂરાપો અનુભવ્યો છે જનની જન્મભૂમિ સ્વર્ગથીય મહાન છે કેહતા રામે; મથુરાના મહેલમાં ઝરૂખામાં અડધી રાતે ઊભા રહીને ગોકુળને યાદ કરતા કૃષ્ણે; દેશની સરહદો સાચવવા ફરજ બજાવતા સૈનિકોએ; પિયર છોડીને સાસરે ગયેલી દીકરીઓ એ; કોઈપણ પ્રયોજનથી ગ્રામવાસ છોડીને નગરવાસ સ્વીકારતા લોકોએ.

જ્યારે સાહિત્યકૃતિને કોઈ એક પ્રદેશમાં કેન્દ્રિત કરવામાં આવે અથવા તો તેનું મૂલ્યાંકન પ્રાદેશિક ઘટકોને ધ્યાનમાં રાખી કરવામાં આવે ત્યારે તે સાહિત્યકૃતિ તે પ્રદેશના સામાજિક જીવનના હાઈને પ્રગટ કરે છે. એટલે કે સાહિત્યકાર જે તે પ્રદેશ એની ભૂગોળ એના જનસમાજને જીવંત આલેખે છે. અહીં પાત્રની આગવી વૈયક્તિકતા કરતા જનસમાજને તે કેન્દ્રમાં રાખી આગળ વધે છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં ‘સોરઠ તારા વહેતા પાણીમાં’ સોરઠ પ્રદેશ અને એનો પ્રાદેશિક સંદર્ભ તો ‘માનવીની ભવાઈ’ નવલકથામાં ગુજરાતના ઈશાનિયા

પ્રદેશની ટોપોગ્રાફી ડુંગરાઓ, નદીઓ, ખેતરો, જંગલો, ઋતુઓ અને તેના નિરાળા રંગો પ્રગટ થયા છે. તે સાથે માનવજીવનનાં, માનવમનનાં મંગળ અને કુત્સિત ભાવો, આશા અને નિરાશા જેવા ભાવો પણ પ્રગટ્યા છે. પ્રાદેશિક મેળાઓ, સામાજિક તહેવારો, ગીતો, ગરબીઓ આ બધું જ તાદ્દશ થયું છે.

આમ સાહિત્ય અને પ્રાદેશિકતાનો સંબંધ પોષ્યપૂરક રહ્યો છે. સાહિત્યનું સર્જન થાય ત્યારથી જ એની સાથે સ્થળ જોડાય છે. સર્જકનું પોતાનું જીવન એનો અનુભવ એ જે પરવિશમાં જીવે છે, રહે છે એ પ્રત્યેનું એનું સંવેદન, નિરીક્ષણ સાહિત્ય સર્જનરૂપે આકાર પામે છે. જેમાં જે તે પ્રદેશ તેના અસલ મિજાજ અને સ્વભાવ, સઘળા પરિમાણો સાથે પ્રગટે છે. જેમાં આપણે પ્રદેશની પ્રાદેશિક અસ્મિતાને તાગી શકીએ છીએ.

પ્રાદેશિક સાહિત્ય વિશે પોતાના અભ્યાસમાં ડૉ. ભુપેન્દ્ર મિસ્ત્રી નોંધે છે, “પ્રાદેશિક સાહિત્યનો ઉદ્દેશ કે તેનું કાર્ય શું? એવો પ્રશ્ન સહેજ થાય. આમ તો કળા કે સાહિત્ય માત્રનો જે સામાન્ય ઉદ્દેશ હોય તે આવા સાહિત્યનો પણ હોય જ. પ્રાદેશિક સાહિત્ય વિશેષતઃ ગદ્ય કે પદ્યરૂપ કથાસાહિત્ય, સૌંદર્યબોધ કરાવવા ઉપરાંત વાચકની સહાનુભૂતિની ક્ષિતિજ વિસ્તારી આપે છે. અને જે લોકજીવનથી તે વેગડો પડ્યો હોય છે તેના ધબકારા અનુભવવાનું તેને માટે શક્ય બને છે. એક આખા પ્રદેશનું વ્યક્તિત્વ તેની ચેતનામાં અંકિત થાય છે. તે પ્રદેશ તત્પૂરતો એનો પોતાનો બને છે.” (ગુજરાતી પ્રાદેશિક નવલકથા, ભુપેન્દ્ર મિસ્ત્રી પૃ. 8)

સાહિત્યને સમાજ સાથે ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે. અને સાહિત્યનું મૂળ છે જીવન. સાહિત્ય જે સ્થળ, કાળ સમાજમાં સર્જાય છે એનું ચિત્ર એ સાહિત્યમાં પ્રસ્તુત થતું હોય છે. સાહિત્ય વિશે વાત કરતા હિન્દી સાહિત્યકાર રામદરસ મિશ્રા લખે છે, સાહિત્ય સામાજિક પરિવર્તનમાં અપની વિશેષ ભૂમિકા ઈસ દષ્ટિ સે નિભાતા હૈ કી વહ સામાજિક પરિવર્તન કી પહેચાન કરતા હૈ. એક ઔર પરિવર્તનકારી શક્તિઓ કો બલ દેતા હૈ દુસરી ઔર ઉસકી પહેચાન કરતા હૈ.” (હિન્દી સાહિત્ય ઔર આંચલિકતા પૃ. 153)

જ્યારે પ્રાદેશિકતાનાં આલેખનમાં જે-તે પ્રદેશ સ્થળ, કાળ ખૂબ જ મહત્ત્વનાં હોય છે. કેટલાક પ્રાદેશિકતાને ક્ષેત્રીયતા સાથે જોડીને રાષ્ટ્રીયતાની વિરોધી માને છે. પણ અહીં એ પણ સમજી લેવું મહત્ત્વનું છે કે ક્ષેત્ર, પ્રદેશની સમસ્યાઓની હકીકત વગર રાષ્ટ્રીયતાનું નિર્માણ કેવી રીતે થઈ શકશે? વાસ્તવિક રીતે તો ક્ષેત્રીયતા જ રાષ્ટ્રીયતાને પોતાના સ્થાન વિશેષ અને હકીકતો દ્વારા પ્રસ્તુત કરી આપે છે. એટલે આવું પ્રાદેશિક સાહિત્ય વૈયક્તિકતાને કોઈપણ દેશકાળની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિઓને આધારે ઓળખે છે. સમાજ અને પ્રદેશના અનુબંધને લઈને ડો. વિપુલ પુરોહિતનો આ સંદર્ભ નોંધવા જેવો છે. “પ્રદેશને કેન્દ્રમાં રાખીને સામાજિક અભ્યાસનો નૂતન અભિગમ છેલ્લા થોડા દાયકાઓમાં વિકસી રહ્યો છે. જેને પ્રદેશનું સમાજશાસ્ત્ર (સોશ્યોલોજી ઓફ રિજન) એવી ઓળખ મળી રહી છે. પ્રદેશની સાથે સમાજનો અનુબંધ તો આદિકાળથી જોડાયેલો છે. પ્રદેશ અને તેમાં વસતી પ્રજાના સહઅસ્તિત્વને કારણે જે તે પ્રદેશનું આગવું સમાજજીવન ઘડાય છે. આગવી સંસ્કૃતિ, કલા અને સભ્યતાનું નિર્માણ થાય છે. જેમ કે હિમાલયની પહાડીઓમાં નિવાસ કરતી પ્રજાનું સમાજજીવન અને દરિયાકિનારે વસેલી પ્રજાનું સમાજજીવન અલગ છે. આ નિયમ નાના પણ વિશિષ્ટ ભૌગોલિક રચના ધરાવતા પ્રદેશ અને તેની પ્રજાને પણ લાગુ પાડી શકાય તેમ છે. જેમ કે કચ્છનો સમાજ, ચરોતરનો સમાજ, વાગડનો સમાજ, ભાલનો સમાજ પાંચળનો સમાજ, સોરઠનો સમાજ વગેરે. સમાજ સાથે જ્યારે કોઈ પ્રદેશવિશેષનું નામ જોડાય છે ત્યારે તેની એક વિશિષ્ટ ઓળખ સ્થાપિત બને છે. પ્રદેશની વિશેષતાઓને કારણે ત્યાંની પ્રજા-સમાજની પણ વિશિષ્ટ ઓળખ રૂઢ બને ત્યારે તેમ બનવાનાં કારણો અને પરિસ્થિતિઓનો પણ અભ્યાસ થવો જરૂરી બને છે.” (શબ્દસૃષ્ટિ માર્ચ 2024 પૃ.૪૭)

પ્રાદેશિકતાને સાહિત્ય સાથે સીધો સંબંધ છે. કારણ કે પ્રાદેશિકતા સંજ્ઞામાં પ્રદેશ એ એનો સંબંધ અહીં પ્રત્યક્ષ કરી આપે છે. અને એની સાથે જોડાયેલા પ્રદેશ કે ભૌગોલિક પરિવેશ એટલે કે જે તે પ્રદેશ એનો સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક રીતે સમન્વય સાધતી એક એવી વિશેષતા જેમાં એના રહેવાસી લોકજનોની રહેણીકરણી, બીજી વિશેષતાઓ સમાન હોય જે બીજા પ્રદેશના લોકો કરતા એટલી અલગ હોય કે આપણે તેમને

આ પ્રદેશ કરતા અલગ તારવી શકીએ. અને સાહિત્યમાં આવા પ્રદેશ-સ્થળના લોકજીવનને એના સામાજિક-સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ-પરિવેશ સાથે સર્જક આલેખે છે. આ સાહિત્ય આ પ્રદેશની સચ્ચાઈ એટલે કે વાસ્તવિકતાને પૂર્ણ વફાદારી સાથે સાહિત્યમાં આલેખે છે. એમાં સર્જક જ્યારે પ્રદેશનું જ સંતાન હોય ત્યારે એની વસ્તુનિષ્ઠતા વધી જતી હોય છે. અને સાહિત્યમાં આ જે અભિવ્યક્તિ થાય છે એ સાહિત્ય પ્રાદેશિક સાહિત્ય બની રહે છે. જેમાં આપણે પ્રાદેશિકતાને તેના લક્ષણો સાથે પ્રગટ થતી જોઈ શકીએ છીએ. પ્રાદેશિકતા એ જે તે સ્થળ પ્રદેશનું ખરું આત્મીય સંવેદન છે. અને આત્મીય સંવેદનનોનું સાચું વાસ્તવિક આલેખન એ સાહિત્યને અન્ય સાહિત્ય કરતાં નોખુ પાડે છે. કોઈપણ સાહિત્ય સર્જક જ્યારે પોતાના સાહિત્ય સર્જનમાં કોઈપણ એક ચોક્કસ ભૂભાગ એમાં જીવાતા જનજીવનને એના સામાજિક, સાંસ્કૃતિક વારસાને વફાદાર રહીને ખરી નિસબત સાથે આલેખન કરવા માટે પ્રતિબદ્ધ બને છે ત્યારે તેના સાહિત્યમાં ચોક્કસ ભૂભાગ એની સઘળી લાક્ષણિકતાઓ સાથે પ્રગટ થશે. એ અર્થમાં સાહિત્ય અને પ્રાદેશિકતા બંને એકબીજા માટે પૂરક બની રહેશે એટલે કે પ્રાદેશિકતા એ માત્ર એક રચનાત્મક વિભાવ છે એમ વિચારવા કરતા એ જે તે પ્રદેશનાં સાહિત્યમાં આલેખન માટે સર્જકની વિવેકબુદ્ધિનું પરિણામ છે એમ વિચારવું વધુ હિતાવહ છે. કારણ કે સર્જકનું જે તે પ્રદેશ પ્રત્યેનું આત્મીય સંવેદન એ જ પ્રદેશિકતા પ્રગટ કરશે. આ સાચા આત્મીય સંવેદન દ્વારા જ અનેક પ્રાદેશિક કૃતિઓ સર્જાય છે. જેમ કે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ‘સોરઠ તારા વહેતા પાણી’ નવલકથામાં ઝવેરચંદ મેઘાણીએ સોરઠ પ્રદેશનું પ્રાદેશિકજીવન અને એ પ્રદેશનો સામાજિકવાસ્તવ માનવ સમાજના સુખ, દુઃખ, શૌર્ય, પરાક્રમ, ખુમારી, શિવ, સૌંદર્યની કથાઓનું આલેખન કર્યું છે. આ નવલકથા સોરઠ પ્રદેશને કેન્દ્રમાં રાખીને આલેખાઈ છે. અહીં એક પ્રદેશવિશેષ કથાનો નાયક બન્યો છે. પોતાને ‘પહાડનું સંતાન’ ગણાવતા મેઘાણીએ પોતાના પરિચયમાં આવેલી વ્યક્તિઓની વિવિધ મુદ્રાઓને ઝીલીને આ કથામાં સોરઠની પ્રદેશગત લાક્ષણિકતાઓને સર્જનાત્મક રીતે વણી લીધી છે. તેમણે અહીં સોરઠ પ્રાંતને એક વિશિષ્ટ પ્રદેશ તરીકે આલેખી કથાને પ્રાદેશિકતાનું પરિમાણ બક્ષ્યું છે. આ ઉપરાંત પન્નાલાલ પટેલની ‘મળેલા જીવ’, ‘માનવીની ભવાઈ’ ઈશ્વર પેટલીકરની ‘જનમટીપ’ પીતાંબર પટેલની ‘ખેતરનાં ખોળે’

પુષ્કર ચંદરવાકરની ‘બાવડાને બળે’ ચુલીલાલ મડિયાની ‘લીલુંડી ધરતી’ વગેરે નવલકથાઓમાં જે તે પ્રદેશ એના સામાજિક વાસ્તવ અને લોકસંસ્કૃતિ સાથે પ્રગટ્યા છે જેમાં પ્રાદેશિકતા પણ પ્રગટી છે. આ ઉપરાંત પન્નાલાલની ‘સુખ દુઃખના સાથી’ ‘વાત્રકને કાંઠે’ ઈશ્વર પેટલીકરની ‘લોહીની સગાઈ’ પીતાંબર પટેલ ચુનીલાલ મડિયા જેવા વાર્તાકારોની વાર્તાઓમાં પ્રાદેશિક અસ્મિતાને પામી શકાય છે. સાંપ્રત સમયમાં પણ એવા અનેક નવલકથાકારો અને વાર્તાકારો છે જે પોતાના પ્રદેશ એમાં જીવાતા જીવન એના સામાજિક સાંસ્કૃતિક પાંસાઓને ધ્યાનમાં લઈને નવલકથા અને વાર્તાઓ સર્જે છે. ગુજરાતના દરેક પ્રદેશમાં આવા સર્જકો એની પ્રાદેશિક નિસબતને સાહિત્યમાં પ્રગટ કરે છે.

આદિકાળથી સાહિત્યનો સ્થળ સાથેનો સંબંધ, જોડાણ અદ્વિતીય છે. કારણ કે સાહિત્યનો સીધો સંબંધ સમાજ સાથે છે. અને સમાજ સ્થળ પ્રદેશમાં જીવાતા જીવન થકી જ નિર્માણ પામે છે. જનજીવન છે ત્યાં જ સમાજની કલ્પના શક્ય બને છે. અને જે તે પ્રદેશ એના ચોક્કસ ભૌગોલિક વિસ્તારમાં રહેતા લોકજનો એમની રહેણીકરણી, ભાષા, રીતરિવાજો, માન્યતા, વહેમ, શ્રદ્ધા, અંધશ્રદ્ધા બધા જ પાંસાઓ સાહિત્યમાં તેની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ સાથે આલેખન પામે છે. જ્યાં પ્રાદેશિકતા પ્રગટે છે. એ અર્થમાં સાહિત્યને પ્રાદેશિકતા એકબીજા સાથે અભિન્ન રીતે જોડાયેલા છે. પ્રાદેશિકતા એ કોઈ સ્થિર વિભાવના નથી આથી આવું સાહિત્ય પ્રદેશે-પ્રદેશે પરિવર્તનશીલ છે. જે એક પ્રદેશના સાહિત્યમાં નિરૂપિત છે એ અન્ય પ્રદેશ એની આબોહવા ભૌગોલિકતાના સંદર્ભ પ્રમાણે ન પણ જોવા મળે. એટલે કે કચ્છપ્રદેશનું પ્રાદેશિક સાહિત્ય અને દક્ષિણ ગુજરાતના ડાંગ-વાંસદા-આહવાના જંગલોની આદિવાસી પ્રજાનું સાહિત્ય આ બંને પ્રદેશનાં સાહિત્યમાં પ્રદેશ એની ભૂગોળ, લોકસંસ્કૃતિ, સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક આ બધી જ સ્થિતિમાં ભિન્નતા જોવા મળશે. દરેક પ્રદેશનું પોતાનું નિરાળું વ્યક્તિત્વ છે. એમાં વસતા લોકોનું જીવન પ્રત્યેનું વલણ કે જીવન જીવવાની કળામાં પણ વિભિન્નતા જોવા મળે છે. કચ્છના રણપ્રદેશ અને ડાંગના જંગલપ્રદેશમાં આ બંને સ્થળોમાં આપણે આ વિભિન્નતાઓને કળી શકીએ છીએ.

પ્રાદેશિકતાનો સીધો સંબંધ જ સ્થળ સાથે છે. જે તે પ્રદેશનો પ્રાદેશિક પરિવેશ એના જીવનનો એક ભાગ છે. આથી આપણે સાહિત્ય સાથેનાં પ્રાદેશિકતાના સંબંધને એની ઘનિષ્ઠાને નકારી ન શકીએ. પરંતુ આપણે એ માનવું જ રહ્યું કે સાહિત્ય એ પ્રદેશ સાથે અભિન્ન રીતે જોડાયેલું એનું વિશિષ્ટ અંગ છે. જે માનવજીવન સાથે અનુબંધ ધરાવે છે તે તેના સાહિત્યમાં અવતરે છે.

૧.૪ આધુનિકતાની પ્રાદેશિકતા પર અસર

આધુનિકતા એ પ્રાદેશિકતા પર કેવી અસર જન્માવી છે એ વિશે વાત કરતા પહેલા આધુનિકતા શું છે? એ સમજવું વધુ જરૂરી બની રહે છે. આધુનિકીકરણે માનવજીવનમાં જે પરિવર્તન આણ્યું છે એની અસર, એના જીવનમાં આવેલો બદલાવ એના પ્રદેશ, સાહિત્ય, ભાષામાં પણ પ્રતીત થયા વગર રહ્યો નથી. અહીં આધુનિકતાની પ્રાદેશિકતા પર થયેલી અસર વિષે વિચારતા પહેલા આપણે આધુનિકતાનાં વિભાવને સમજી લઈએ .

સાંપ્રત સમયમાં ‘આધુનિક’ શબ્દ ઘણો પ્રચલિત બન્યો છે. સામાન્ય જીવન અને ભાષામાં આ શબ્દપ્રયોગ સામાન્ય બની ગયો છે. એટલે કે આ સમય ‘આધુનિક યુગ’ એમ પણ કહેવાય છે. આ સમયમાં માનવ સભ્યતા લગભગ એના ચરમ શિખરે પહોંચી છે એમ કહેવાય છે. આજ નો માનવી વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીની મદદથી અવનવા યંત્રો અને ટેકનિકલ સાધનોની શોધ કરી અને ભૌતિક સુવિધા વધારી એનો ઉપયોગ કરી શ્રમ અને સમય પણ બચાવવા માંડ્યો. એની વ્યાપકતામાંથી ગ્રામ્યજીવન પણ બાકાત રહ્યું નથી. રોજગાર, વ્યવસાયની શોધમાં ગ્રામીણ માણસ શહેર તરફ સ્થળાંતરીત થવા લાગ્યો. શહેરોમાં ખુલેલી મિલો અને કારખાના આવા બેકાર શ્રમજીવીઓનું આશ્રયસ્થાન બને છે. જેને શહેરીકરણને જન્મ આપ્યો. મહાનગરો મોટા શહેરો માટે હવે ‘મેગાસિટી’ ‘મેટ્રોસિટી’ જેવા નામ પણ પ્રચલિત બન્યાં. આવા મહાનગરોમાં મોટા શહેરોમાં અને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં પણ લોકોનું જીવનધોરણ ઝડપભેર બદલાવવા લાગ્યું છે. જે માણસ ગ્રામ્યજીવનમાં અનેક

ભૌતિક અસુવિધાઓ સાથે સમાધાન સાધી જીવતો હતો એ આજે ટેલીવીઝન, ટેલીફોન મોબાઇલ, કેમેરા, કોમ્પ્યુટર જેવા સાધનોનો અતિરેક ઉપયોગ કરતો થયો છે. કપડાં લત્તા વગેરેમાં પણ છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબની ફેશન પણ માત્ર શહેરો પૂરતી સીમિત ન રહેતા ગ્રામ્યવિસ્તારોમાં ભરાતા હાટ, બજારો સુધી આવી પહોંચી છે. એટલે કે માનવજીવનમાં એક રીતે આમૂલ પરિવર્તન આવ્યું છે. પહેલાં જે મ સંદેશો પહોંચાડવા માટે બે-ત્રણ, પાંચ દિવસનો સમય લાગતો હતો એના બદલે આજે વ્યક્તિ ઘરે બેઠા બેઠા વિદેશમાં સ્થિત સંબંધીને રૂબરૂ જોઈ વાત કરી શકે છે. આમ તો આ રીતે લખવા બેસીએ તો ઘણું લખાય પણ મુદ્દાની વાત એક જ છે કે વિજ્ઞાનની શોધો અને ટેકનોલોજી એ માનવજીવનમાં જે પરિવર્તન આણ્યું એ આધુનિકતાનું જ ફળ છે. વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીની શોધો, સાધનો માનવીના જીવનમાં એવા વણાઈ ગયા છે કે એ સિવાયના જીવનની કલ્પના કરવી હવે અશક્ય લાગે છે. અને આ બધું એટલું સ્વાભાવિક રીતે આપણા જીવનમાં આવી રહ્યું છે કે આપણે એને સ્વીકારે જ છૂટકો. આ સ્વીકૃતિ સાથે જ જાણે આપણે આધુનિક થઈ ગયા છે. અને આપણી આ જીવનપદ્ધતિને આપણે આધુનિકતા તરીકે ઓળખાવી શકીએ. આધુનિકતા માટે અંગ્રેજીમાં ‘Modernity’ શબ્દ જાણીતો છે. આધુનિકતા એટલે અમુક વિચારોનો સંપુટ. જે વિચારો, મૂલ્યો, સિદ્ધાંતો અને હકીકતો આપણી સામે કુદરત, કુદરતી જગત અને સમાજનું ચિત્ર રજૂ કરે અને તેના વિશે વિચારવાનો રસ્તો સૂચવે તે સંપુટ/સમૂહને આધુનિકતા કહે છે. ઇ.સ ૧૫મી-૧૬મી સદીથી ૧૮મી સદી દરમિયાન યુરોપના દેશોમાં આધુનિકતાનો જન્મ થયો. યુરોપના દેશોમાં જ્ઞાનપ્રકાશ ઔદ્યોગીકીકરણ અને ધર્મ સુધારણાની અસર તળે આધુનિકતાની વિચારધારા તરતી થઈ. આધુનિકતા એ યુરોપના દેશોમાં આર્થિક, સામાજિક, રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક બદલાવ લાવવામાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો. આથી આધુનિકતાને ‘યુરોપિયન’ કે પશ્ચિમી વિચારધારા પણ કહેવામાં આવે છે.

૧૮મી સદીનાં મધ્યભાગથી પશ્ચિમ યુરોપમાં ઔદ્યોગીકીકરણની શરૂઆત થયેલી. જેનાથી ગામડાઓમાં ગ્રામોદ્યોગ અને ગૃહઉદ્યોગો ભાંગી પડ્યા. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિને પરિણામે આવેલી નવી આંતરિક વ્યવસ્થાને લીધે કારીગરો બેકાર બન્યાં. જેથી વ્યાપાર અને રોજગાર અર્થે શહેરો તરફ સ્થળાંતર શરૂ થયું. જેથી શહેરીકરણનો

જન્મ થયો. ઔદ્યોગિકરણ અને શહેરીકરણની માનવજીવનમાં જે અસરો જન્મી એના લીધે શહેરીસમાજમાં જાતિ, ધર્મ, વ્યવસાય અને લોકોના જીવનધોરણ વગેરે બાબતોને લઈને વિવિધતા આવતી ગઈ. જેથી ઘણી સમસ્યાઓ જન્મી. અને આ સમસ્યાઓ એ માનવજીવનમાં અનેક પ્રશ્નો ઊભા કર્યા. જેથી ગામડાનો માણસ ત્યાં ગુંગળામણ, ઉદાસીનતા, એકલતા અનુભવવા લાગ્યો અને શહેરીકરણનો સીધો પ્રભાવ તેની વિચારસરણી પર પડે છે. આનાથી ત્રસ્ત માનવીનું જીવન એની સમસ્યાઓ, પ્રશ્નો, સંવેદનાને સાહિત્યમાં આકાર આપવામાં આવે છે. યુરોપમાં જ્ઞાનપ્રકાશનો યુગ વિસ્તાર થયો. તેના નવા વિચારો, નવા આચારો, નવા મૂલ્યો, નવા દ્રષ્ટિકોણ, નવા વલણો અને વર્તનો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. આ નવો અભિગમ એ જ આધુનિકતા.

આધુનિકતા એક સંકુલ સંજ્ઞા છે. એના મૂળ ઘણા ઊંડા છે. એમાં નવી નવી અર્થસ્થળાયાઓ ઉમેરાતી ગઈ. અને સતત વિકસતી જતી નવા નવા અર્થસંકેતોને પોતાનામાં સમાવતી આધુનિકતા ગુણવાચક સંજ્ઞા બ છે. તે સનાતન છે. સાહિત્ય ફંફોસનાર ભાવકને કાલિદાસ, શેક્સપિયર કે કાન્તની રચનાઓમાં પણ આધુનિકતા મળે. તે સંવેદના પ્રગટ કરે છે. આધુનિકતાએ માનવ જીવનના સામાજિક, આર્થિક, રાજનૈતિક ધાર્મિક, સાંસ્કૃતિક આ સઘળા પાંસાઓને પ્રભાવિત કર્યા છે. અને એમાં જેટલી સુવિધા, સુખાકારી આધુનિકતાના ફળરૂપે મળી એટલી જ જટિલ સમસ્યાઓ પણ ઉત્પન્ન થઈ. ૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીથી માનવજીવનમાં જે પ્રગતિ થઈ એ પ્રગતિએ યુરોપનો આખો સામાજિક ઢાંચો બદલી નાખ્યો. ખેતી કરતા ગ્રામીણસમાજની જગ્યાએ ઔદ્યોગિક સમાજ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. જેના કારણે શહેરીકરણનો જન્મ થયો. શહેરીકરણને કારણે માણસના સામાજિક વ્યવહારમાં પણ પરિવર્તન આવ્યું. શહેરોમાં અનેક સંસ્થાઓનો વિકાસ થવા લાગ્યો જેમાં બેંકો, રેલવે, ઉદ્યોગો, કંપનીઓ, વાહનવ્યવહાર, મોટી ઇમારતોનું નિર્માણ થવા લાગ્યું. આથી સમાજમાં જે સંયુક્ત પરિવાર હતો એ તૂટવા લાગ્યો. ગામડાં વેરવિખેર થવા લાગ્યા અને શહેરો અસ્તિત્વમાં આવવા લાગ્યાં. આથી ગ્રામીણ ખેડૂ માણસ બેકાર બન્યો અને શહેર તરફ આકર્ષાયો રોજેરોટીની શોધમાં શહેરમાં આવેલો એ ગ્રામીણ માણસ અંતે સ્વમવિસ્તારમાં રહેવા માટે મજબૂર બન્યો. જેથી અનેક સમસ્યાઓ અને રોગોનો ભોગ બન્યો. તેમની આ

દયનીય સ્થિતિને સાહિત્યમાં વાંચા આપવામાં આવી છે. આધુનિકતાની નીપજ રૂપે અનેક ઉદ્યોગો સ્થપાયા. વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીની મદદથી નવા-નવા યંત્ર શોધાયા. યંત્રોએ માનવીને માત આપી. ઉદ્યોગમાં માનવીનું સ્થાન યંત્રએ લીધું. અને આ યંત્રો માનવીય સંવેદનાને ઓળખતા ન હતા. અનેક પ્રદેશોમાં આવા ઔદ્યોગિક એકમો સ્થપાયા. આ માટે ખેડૂતોની જમીનો પણ ગઈ અને ખેડૂતો જમીન વિહોણા બન્યાં. આ સ્થિતિને ઉજાગર કરતુ જવલંત ઉદાહરણ કચ્છ છે. કચ્છમાં પહેલા ૨૦૦૧માં આવેલો ભૂકંપ અને ત્યારબાદ કચ્છને બદલવાનાં ભાગ રૂપે ત્યાં શરૂ થયેલું ઔદ્યોગીકીકરણ એની વ્યાપક અસર આ પ્રદેશ એના લોકજીવન, મનોજગત, સ્વાસ્થ્ય પર જોઈ શકાય છે. આધુનિકતાનો વ્યાપ ઘણો છે. એ માત્ર શહેર પૂરતી સીમિત નથી. કોઈ પણ પ્રદેશ એના કોઈ એક ખૂણામાં વેસેલો માનવી પણ એની અસરથી અળગો નથી. આધુનિક જીવન જીવતો માનવી અને એની સમસ્યા, પ્રશ્નો, સંવેદનાને સાહિત્યમાં આકાર આપવામાં આવ્યો છે.

ગુજરાતી વાર્તાકારોએ વાર્તાઓમાં આ સ્થિતિને નિરૂપી છે. ‘ગોવિંદનું ખેતર’ (ધૂમકેતુ) ‘સર્વનાશ’ (દુર્ગેશ શુક્લા) ‘યંત્ર પર નહીં જતા’ (બકુલેશ) ‘મરીન ડ્રાઈવના દીવા’ (કેતન મહેતા) ‘સ્વપ્નનો ભંગાર’ (કેતન મહેતા) ‘માનના અધિકારી’ (પીતાંબર પટેલ) ‘આંખના અંધારા’ (યુનીલાલ મડિયા) ‘પેકાર્ડનો પ્રવાસ’ (સુંદરમ) ‘જમીનદાર’ (સુંદરમ) ‘ખુલ્લુ આકાશ’ (ઈશ્વર પેટલીકર) જેવી વાર્તાઓમાં આપણે શહેરીકરણ અને ઔદ્યોગીકરણમાં પીસાતા માનવની કડ્ડાતાને પ્રત્યક્ષ થતી જોઈ શકીએ છીએ. ઇ.સ ૧૯૦૦માં રચાયેલી ‘શાંતિદાસ’ વાર્તા ઔદ્યોગીકરણ સામેની ચેતવણી રૂપ વાર્તા હતી. ગ્રામ્યસંસ્કૃતિ અને શહેરીસંસ્કૃતિ આ બંને વચ્ચેનો ભેદ કરતી વાર્તા ‘ગોવિંદનું ખેતર’ છે. આ વાર્તામાં ઘર-સીમ-ખેતર અને મૂળથી દૂર ગયેલો રઘુનાથ મહારાજનો પુત્ર શહેરમાં જઈને ક્ષય જેવા મહારોગનો શિકાર બને છે. નગરની ભભકાદાર જિંદગી, યંત્ર સંસ્કૃતિના સ્વાર્થી સંબંધો, જરૂરિયાત પૂરતી વાતો, બધાથી ખવાઈ ગયેલો ગોવિંદ અંતે પોતાના વતનમાં પાછો આવે છે. અને મૃત્યુ પામે છે. ગામડાંની સંસ્કૃતિમાં રહેલો માણસ શહેરમાં તેની પ્રાદેશિકતા ગુમાવી મૃત્યુને ઓરે છે. રા.વિ પાઠકની વાર્તા ‘મુકુન્દરાય’માં પણ મુકુન્દ શહેરમાં ભણવા જાય છે. શહેરના રંગે રંગાઈને જ્યારે તે

ગામડે પાછો આવે છે ત્યારે તે સંપૂર્ણ શહેરનો થઈ ગયો હોય છે. શહેરી આબોહવા તેનું માનસ બદલી નાખે છે. ઈશ્વર પેટલીકરની વાર્તા ‘બુલ્લુ આકાશ’માં ઉદ્યોગો અને શહેરીજીવનની સંકડાશથી મુંજાતી સ્ત્રીની વેદના અતિ નાજુક રીતે પ્રગટ થઈ છે. તો બકુલેશ પાસેથી આપણને ‘યંત્ર પર નહીં જતા’ ‘ધરતીના પેટાળમાં ભૂખ’ ‘ધરતીની કેડીએ’ અને ‘મોતના પડછાયા’ જેવી વાર્તાઓ મળે છે. પન્નાલાલ પટેલની ‘સુખ દુઃખના સાથી’ દુર્ગેશ શુક્લાની ‘પેલા ભવના વેરી’ અને યુનીલાલ મડિયાની ‘આંખના અંધારા’ જીવનની અંતિમ ક્ષણોના મ્યુનિસિપલ દિવાના ઝાંખા પ્રકાશમાં મોલ ભરેલા ખેતરના સપના જોતો નાયક આ શોષણની જ નીપજ છે. ઔદ્યોગિકીકરણની કમાણીએ જીવતા માણસને એક બાજુ હડસેલી મુક્યો અને ધનના ઢગલાને વાલા ગણ્યાની ઘટના ઝવેરચંદ મેઘાણીની ‘કડેડાટ’ વાર્તામાં જોરદાર રીતે આલેખાઈ છે.

ઔદ્યોગિકીકરણની દેન એવા શહેરીકરણને કારણે નાગરિય જીવનશૈલી અને તેના કારણે અમીરો અને ગરીબો વચ્ચેની ખાઈ વધુ પહોળી બને છે. અને આ વિષયને ઝીલતી વાર્તા ‘ધારો કે આ વાર્તા’ (હિમાંશી શેલત) ‘સાતમાં આસમાનની ભોંય’ (હિમાંશી શેલત) ‘બુફે’ (બિપિન પટેલ) ‘પતિ પત્ની અને’ (નવનીત જાની) ‘ઇન્ટેલેક્યુઅલ ઇન્દુભાઈ’ (મહેન્દ્રસિંહ પરમાર) ‘ઓથાર’ (મિનલ દવે) ‘ટિફિનબોમ્બ’ (અજય ઓઝા) છે. ભૂકંપ પછી કચ્છમાં કંપનીઓ આવતા બદલાયેલા કચ્છની છબી માવજી મહેશ્વરીની ‘દરિયો’ ‘ખોવાઈ ગયેલું ગામ’ ‘બાપાની માટી’ ‘પલટાતો પવન’ રાજેશ વણકરની ‘ધડાકો’ અને ‘આંબલિયો’ સંજય ચૌહાણની ‘મોલ’ મોહન પરમારની ‘ઘોડાર’ જેવી વાર્તાઓમાં આલેખન પામી છે. ‘દરિયો’ વાર્તામાં સમુદ્ર પર નિર્ભર માછીમારોના જીવનની નક્કર છબી સાંપળે છે. અહીં વાર્તાનાયક સુલેમાન અઢી દાયકાથી દરિયામાં મછવો લઈ માછલી પકડવા જતો હતો. પણ સરકારે દરિયાની એક પટ્ટી કંપનીને વેચી દીધી ત્યાંરથી તે માછલી પકડવા જઈ શકતો નથી. કારણકે કંપની જે પાળો બાંધી રહી હતી એના કારણે એનો દરિયે જવાનો રસ્તો જ બંધ થઈ ગયો. જે નેળમાંથી મછવા ઉપડતા, પાળો બાંધવાને કારણે નેળ જ સુકાઈ ગઈ. જે ચેરિયાનાં પાંદડા નીચે માછલી ઈંડા મૂકતી એ ઝાડ જ ઉખડી જતા માછલી ઈંડા આપતી બંધ થઈ ગઈ. આમ, આ બધા કારણોસર સુલેમાનની જેમ

અનેક માછીમારો બેકાર થઈ ગયા. ખાસ કરીને ગામડાંના પરંપરાગત ધંધાઓને નાનામોટા ગૃહઉદ્યોગોને અને જમીનના ટુકડા પર જિંદગી કાઢનારા ખેડૂતોનાં ખેતરોને આધુનિકતાની નીપજ એવું ઔદ્યોગીકરણ ખાઈ ગયું.

કચ્છમાં ઔદ્યોગીકરણને કારણે કંપનીઓનો રાફડો ફાટતા, બંદરો વિકસતા અને પવનચક્કીઓ નંખાતા ‘ખોવાઈ ગયેલું ગામ’ના જીવાબાપા અને ‘પલટાતો પવન’ના દાનસંગ જેવા કેટલાય માટી ઘેલા ખેડૂતોને પોતાની માટીની સાથોસાથ પોતાની આગવી પરંપરા, મૂલ્યો અને પરિવારથી વિખૂટા પાડી દીધા. પારિવારિક સંબંધોમાં તિરાડો પડી. કંપનીઓ આવતા જમીનો વેચવાની હોડ લાગી. આ રીતે પ્રાદેશિકતા પર થયેલી અસર રાજેશ વણકરની ‘ધડાકો’ વાર્તામાં પણ જોવા મળે છે. અહીં જાતીયતા અને પ્રણયના નિરૂપણ સાથે ખેતીને નુકશાન કરતી કવોરીનો પ્રશ્ન કેન્દ્રમાં છે. વાર્તાનાયક પશલાની રોજીરોટીનો આધાર ખેતર છે. પણ તેના ખેતરના શેઠે જ કવોરી નાખવામાં આવી. ત્યારે પશલાની માએ તો ખોળા-પાઘડી કરીને ખેતર બચાવવાની વાત સરપંચને કરી, પણ સરપંચે તો ચોખ્ખું કહી દીધું કે, “ ત્યોંથી જ પતરાને કપચી બધું નજીક પડે એમ સે એટલે નઈ હટે એટલે તું પૈસા લઈ લે.” પણ પૈસા તો કાલે વપરઈ જશે ખેતર અશે તો...અંતે કવોરી ત્યાં જ નંખાઈને કપચીની ધૂળ ધીરેધીરે પશલાની મગફળીના પાક પર છવાવા માંડી. ફૂટતી પાંદડીઓ અટકી ગઈ. ફૂટતા પાંદડા બળવા માંડ્યા. ફૂલો ખરી પડ્યા અને ધમધમાટ ચાલતી કવોરીએ ધીરે ધીરે અડધૂંક ખેતર તો વિલુ પાડી દીધું. અંતે બેરોજગાર પશલાને પોતાના જ ખેતરથી અળગા થવું પડ્યું. અને કવોરીમાં મજૂરીએ જવું પડ્યું. કરુણતા તો એ છે કે ખેતરનો ટૂકડો ગુમાવવાને કારણે તેને પોતાના પ્રિય પાત્ર સુમીથી પણ દૂર થવું પડે છે. તેવું જ અસરકારક ઘટક છે સ્થળાંતર. રોજગારની શોધમાં ગામડાંનો માણસ શહેર તરફ સ્થળાંતર કરે છે. ઔદ્યોગિક વિકાસના નામે સ્થળાંતરો થતાં રહ્યાં છે અને એની પીડા સામાન્ય માનવી ભોગવી રહ્યો છે. રાજેશ વણકરની ‘આંબલિઓ’ વાર્તામાં પંચમહાલના છેવાડાનાં વિસ્તારનાં આદિવાસી સમાજ, સ્થળાંતરને કારણે ધીરેધીરે અસ્ત થતી તેમની સંસ્કૃતિ, તેની વાસ્તવિકતાનો સબળ આલેખન થયું છે. તો મોહન પરમારની ‘ઘોડાર’ વાર્તામાં શહેરોને ‘સ્માર્ટસિટી’ બનાવવા રૂપાળા બનાવવા માટે ઝૂંપડપટ્ટી ઉપર બુલડોઝર ફેરવતાં ઝૂંપડાવાસીઓની થયેલી

અવદશાનું વર્ણન જોવા મળે છે. આવી જ બીજી વાર્તાઓમાં વી.વી બ્રાન્ડ ડબલ ટેસ્ટેડ (વેકટરી) (280 ml) 'લીલિયુ' (વિપુલ વ્યાસ) 'તળ' (નવનીત જાની) 'દાણાપાણી' 'સામા કાંઠાની વસ્તી' જેવી વાર્તાઓમાં આપણે આધુનિકતાની પ્રાદેશિકતા પર થયેલી ઘેરી અસરને કળી શકીએ છીએ.

આધુનિકતા તળે થયેલા વિકાસના નામે ઔદ્યોગીકીકરણને કારણે પરંપરાગત ધંધાઓ, કળાઓ, નાના વેપારીઓના ધંધા ઉપર તેની માઠી અસર પડી છે. એ કોઈપણ ભૌગોલિક પ્રદેશ હોય પોતાના વિસ્તારના વિકાસ માટે એ આ સાંપ્રત સમયમાં ઔદ્યોગીકીકરણને સ્વીકારે જ. અને ઔદ્યોગીકીકરણને કારણે શહેરીકરણ જન્મે છે. આથી સ્થળાંતર થઈ ગામડાંમાંથી શહેરમાં આવતો માણસ ત્યાં ઘૂંટાઈ છે. એની વેદના, વ્યથા વાર્તાઓમાં રજૂ થાય છે. અને એમાં જે-તે પ્રદેશનો વાર્તાકાર એ પ્રદેશ એની ભૌગોલિકતા અને ઇતિહાસ બધું જ વાર્તામાં આલેખે છે. જેમાં એ પ્રદેશમાં થયેલું આધુનિકીકરણ પણ એની નજર બહાર રહેતું નથી. જ્યાં એક સમયે ખેડૂતનું લીલુંછમ ખેતર હતું ત્યાં આજે ધુમાડા, ચિમની, કવોરી, મોલ રીવરફ્રન્ટ, પાવર પ્લાન્ટ કે પવનચક્કીઓ અડીખમ ઊભી હોય ત્યારે આ સ્થિતિ સર્જકનાં સંવેદના જગતને હડભડાવી મૂકે છે. અને આથી જ કાલ સુધી સ્વાવલંબી હતો એ આજે પરાવલંબી, વેઠીયો, મજૂર બની ગયેલો માનવ એની વ્યથા, વેદના પીડાને આ વાર્તાઓમાં આલેખવામાં આવે છે.

બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી વીજાણુક્રાંતિ થાય છે. તેના લીધે સમગ્ર વિશ્વ સેટેલાઈટ કોમ્યુનિકેશનથી જોડાવા માંડ્યું હતું. સમગ્ર સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે આજે માહિતીતંત્ર વિજ્ઞાનને પરવશ છે. મૌખિક પરંપરા પર સરસાઈ કરીને આવેલી લેખન પરંપરા ઇલેક્ટ્રોનિક તાબે થઈ છે. લેખન, પુસ્તકો અને ગ્રંથાલયો એ જે ભાગ ભજવ્યો એની જગ્યા હવે ટેલિવિઝન, ટેપરેકોર્ડ, કોમ્પ્યુટર્સ, મોબાઇલ વગેરેએ લીધી છે. સાંપ્રત સમયમાં ગેજેટસ માનવજીવન સાથે એવા જોડાઈ ગયા છે કે જો એને માનવજીવનમાંથી હટાવી દેવામાં આવે તો માનવ પાંગળો બની જાય. આથી આધુનિકતા એ માનવજીવનને પરવશ બનાવી દીધું છે. એને માનવજીવનનાં બધા જ ક્ષેત્રોને પ્રભાવિત કર્યા છે.

જેની અસર પ્રાદેશિકતા પર પણ જોઈ શકાય છે. દૂર દૂર પર્વતીય વિસ્તારમાં પ્રકૃતિના ખોળે જીવન જીવતો માણસ પણ આધુનિકતાના પ્રભાવથી બચી શક્યો નથી. સમૂહ માધ્યમોએ પ્રાદેશિક જીવન પર ઘેરી અસર ઉપજાવી છે. સ્માર્ટફોન, ટેબલેટ, ઇન્ટરનેટ જેવી આધુનિક સુવિધાઓની અસર આપણે શહેરના લોકોથી લઈ છેવાડાના માણસ સુધી વ્યાપેલી જોઈ શકીએ છીએ. ખેતરમાં ગાય, ભેંસો ચરાવતા ગોવાળનું ધ્યાન મોબાઈલમાં હોય છે. માંડ બે શબ્દ બોલી શકતું બાળક મોબાઈલ પર ગીતો સાંભળી જ સુવે છે. ઘરમાં એક સાથે ભેગા થયેલા પાંચ સદસ્યો કે બસ ટ્રેનમાં મુસાફરી કરતા મુસાફરો પોત પોતાના મોબાઈલમાં જ મશગૂલ હોય છે. એવી જ વ્યાપક અસર પ્રાદેશિક ખાનપાન પર થઈ છે. આજે માનવી પોતાની પરંપારિક વાનગીઓને વિસરતો જાય છે. અને પીઝા, બર્ગર જેવી વિદેશી વાનગીઓ તરફ આકર્ષાતો જાય છે. એવું જ પોશાકમાં પણ જોવા મળે છે. પ્રાદેશિક પોશાકનું સ્થાન આજે વિદેશી પોશાકોએ લીધું છે. આપણા પરંપરાગત જીવન માળખાનો દ્વાસ થવા લાગ્યો છે. લોકજીવન, પરંપરા, ભાષા, પહેરવેશ રહેઠાણ વિધ-વિધાનો લુપ્ત થવા લાગ્યાં છે. માણસનું જીવન અનેક સુખ સગવડોવાળું થઈ ગયું છે. ગ્રામીણ જીવનમાં પણ એની ઘેરી અસર જોવા મળે છે. પારંપારિક લગ્નમાં જે રીતરિવાજો હતાં એ પ્રાદેશિકતાની ઓળખ હતી. એની જગ્યા હવે આધુનિક ઢબનાં લગ્નોએ લીધી છે. જેમાં રિવાજોને એટલું મહત્ત્વ આપવામાં આવતું નથી.

ગ્રામ્યવિસ્તારમાં ગરમીના દિવસોમાં ગામની ભાગોળે લીમડા નીચે કે વડ નીચે ઠંડકનો લાભ લેતા અનેક લોકો જોવા મળતા. એના બદલે આજે દેવું કરીને પણ લોકો એ.સી જેવી ભૌતિક સગવડો તરફ વળ્યાં છે. માણસનાં રહેઠાણ પણ આધુનિક બન્યાં છે. એના ઘરની દિવાલ પર ટાંગેલા ચિત્રોમાં પણ આધુનિકતા પ્રવેશી છે. ત્યારે માનવજીવનનાં બધા ક્ષેત્રોમાં પ્રવેશી ચૂકેલી આધુનિકતાથી પ્રાદેશિકતા પણ અલિપ્ત નથી. માનવી પોતાની પરંપરાને સાથે લઈને ચાલશે તો પણ આધુનિકતાની અસરથી એ છૂટી શકે નહીં. કારણ એટલું જ કે અહીં માનવી નહીં માનવીનું મસ્તિષ્ક જ આધુનિક બની ગયું છે. એટલે કે આધુનિકતાનો વિચાર વિભાવ સતત વિસ્તરતો જાય છે. અને આથી આધુનિકતા પ્રાદેશિકતાને સીધી જ અસર કરે છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં આવી

આધુનિકતાની પ્રાદેશિકતા પર થયેલી અસરને પ્રસ્તુત કરતી વાર્તાઓ લખાઈ છે. અને વખાણાઈ પણ છે. આ સ્થિતિના નિરૂપણ માટે જે-તે પ્રદેશ એની તળભાષા, તળજીવન આ બધું જ આલેખન પામ્યું. પણ જ્યારે જ્યારે તળનો માનવી આધુનિકતાના રંગે રંગાયો છે ત્યારે ત્યારે તેને તેની પ્રાદેશિકતા ગુમાવવાનો વારો આવ્યો છે. એનું મૂળ કારણ આટલી અદ્યતન શોધખોળો સુવિધાઓ બની રહે છે. સુખ સગવડોમાં રહેતો માણસ આજે 'ફાર્મહાઉસ' તરફ આગળ વધ્યો છે. એને ખેતરે વાડીએ જઈ જમવાનું ટહેલવાનું ગમે છે. કેમકે આધુનિકતાની અસર તળે એ ભલે આધુનિક બની બેઠો પણ એની અંદર શાંતિનો અભાવ છે. અને આ શાંતિ તેને યંત્ર પાસેથી મળતી નથી. એ શાંતિ મેળવવા એને એના પ્રદેશ પાસે જવું પડશે. એ પ્રદેશની પ્રકૃતિ, સંસ્કૃતિ સાથે તાલ મિલાવવો પડશે. શહેરમાં જઈ હોટલમાં રોટલો અને રીંગણનો ઓળો જમતો માનવી પ્રાદેશિક છે જ. એ એની પ્રાદેશિકતાને સાવ ભૂલી બેસે એ પણ શક્ય નથી. કેમકે પ્રાદેશિકતા એના લોહીમાં વણાયેલી છે. પણ એ આધુનિકતાના રંગે રંગાઈ બદલાઈ ગયો છે એની પુષ્ટિ સાહિત્ય કરી આપે છે.

જોકે આધુનિકતાનો પ્રભાવ સમાજમાં પ્રવર્તતાં કુરિવાજો, કુપ્રથાઓ, અંધવિશ્વાસને આજે પણ સમાપ્ત કરી શક્યો નથી. એટલે કે આધુનિકતામાં પારંપારિક અને નવા બંને મૂલ્યો સમાયેલા છે. તો સમય સાથે આધુનિકતા એ માનવજીવનમાં અનેક સમસ્યાઓ પણ ઊભી કરી. જે વિજ્ઞાને માનવ જાતિના વિકાસ રૂપ એવી સુવિધાઓ આપી એને એના ભવિષ્ય પર પ્રશ્નાર્થ ઊભો કરી આપ્યો છે. આજના મોબાઇલ, સ્માર્ટફોનના સમયમાં ગ્રામ્યજીવનમાં દેશીજીવન જીવતો માણસ સ્માર્ટફોન પણ રાખે છે. એ ફોનને ઓપરેટ કરતા ન આવડતું હોવા છતાં એ ફોન એ વાપરે છે. જેનાથી ઘણી વાર એ ફસાઈ પણ જાય છે. આ રીતે માનવ જીવનમાં વ્યાપક બદલાવો થઈ રહ્યા છે જે આધુનિકતાની દેન છે. એટલે કે આધુનિકતા એ માનવજીવનમાં જે કોઈ પરિવર્તનો આણ્યા એ પરિવર્તનોની સીધી અસર માનવીના પ્રાદેશિક જીવન પર પણ એટલી જ પડી છે. ગ્રામ્યવિસ્તારમાં રહેતો માનવી આજે અનેક આધુનિક સુખ-સગવડો તરફ ડોટ મૂકી રહ્યો છે. એટલે કે પોતાની દેશીયતાને તે ગુમાવી રહ્યો છે.

પહેલા જે દેશી હતું એ સારું હતું પરંતુ આજે આ વિચાર બદલાયો છે. આજનો માનવી સગવડો, સુવિધાઓ, સવલતો તરફ આગળ વધી રહ્યો છે.

આમ, કોઈ એક પ્રદેશ પ્રદેશનું તળવાસ્તવ એની પ્રાદેશિક અસ્મિતા જાળવી રાખવાનાં વલણોમાં પ્રાદેશિકતાના લક્ષણો સાહિત્યમાં પ્રગટે છે. એવા આ પ્રાદેશિક સાહિત્યને સમય અને સ્થળ સાથે સંબંધ છે. પ્રાદેશિકતાને દેશીવાદ, જનપદ, આંચલિકતા સાથે નજીકનો, નિકટનો સંબંધ છે. પણ દેશીવાદ કે જનપદ આંચલિકતા એ જ પ્રાદેશિકતા નથી. પ્રાદેશિકતા જે-તે પ્રદેશ એના જીવન, પ્રકૃતિ, અસલિયતને એની વાસ્તવિકતા સાથે આલેખી આપે છે. એનું સીધું જોડાણ જે-તે પ્રદેશની ભૂગોળ સાથે એમાં જીવાતા જીવન એની પ્રકૃતિ, સંસ્કૃતિ સાથે છે. એમાં પ્રયોજાતી તળબોલી સાથે છે. આ બધા જ ઘટકો ભેગા મળી સાહિત્યમાં જે વિભાવ જન્મ્યો છે તે પ્રાદેશિકતા.